

»Den fjerde retning – hvad mon det er for en indretning?«

Af Elith Olesen

Liberalteologi – flertydigt begreb

I oktober 1907 havde den kristelige studenterforening »Studenterhjemmet« på sit mødeprogram emnet »Den liberale teologis betydning for nutidens kristne« ved pastor *Eduard Geismar*. Af det kortfattede referat fremgår det, at foredraget fremkaldte en livlig debat, men at man under dens forløb »havde nogen følelse af mangel på fælles forudsætninger, hvilket gjorde, at den faldt noget fra hinanden«¹.

»Mangel på fælles forudsætninger« er i videre forstand en fortrinlig karakteristik af det teologiske og kirkehistoriske fænomen, man her i landet ofte har dynget sammen under etiketten »liberal teologi«, en betegnelse, der altså åbenbart lige fra begyndelsen har savnet entydighed², og som er blevet yderligere uoverskuelig de senere årtier ved *P.G. Lindhardts* unuancerede brug af benævnelsen på vidt forskelligartede personligheder og deres teologiske orientering.

P.G. Lindhardt erkender åbenbart en vis bredde i bevægelse og betegnelse, idet han foretager en sondring mellem den akademiske, den folkelige og den kristeligt-akademiske teologiske liberalisme³. Han omtaler som repræsentanter for den akademiske fløj imidlertid kun *F.C. Krarup* og *Edvard Lehmann*, for den folkelige fløj kun *N.P. Arboe-Rasmussen* og *Morten Pontoppidan* (og bag denne et anonymt »Sct. Hans Konvent«)⁴, mens den kristeligt-akademiske bevægelse viser sig at være opsamlingspulje fortrinsvis for ledere og talsmænd for (Københavns) KFUM og den kristelige studenterbevægelse, således bl.a. *Valdemar Ammundsen*, *Eduard Geismar*, *Hans Koch*, *L.P. Larsen*, *Olfert Ricard* og *Gunner Engberg*.

Den nævnte inddeling er ikke særlig afklarende eller indlysende. Krarup og Lehmann er vel primært påvirkede af *A. Ritschl*, Lehmann dog i særdeles smidig tilpasning. Arboe-Rasmussen var (måske den eneste danske) discipel af *Ad. Harnack*, og det forekommer gådefuldt, at han fremstilles som »folkelig«, – han havde for mig at se ingen »folkelig« opbakning i nogen af dette ords betydningsnuancer. Og Morten Pontoppidan var først og fremmest sig selv, hvilket P. G. Lindhardt nok ville være den første (efter Pontoppidan selv) til at bekræfte, – ikke til at båse, men dog nærmest ved liberalismen.

Den tredje gruppe vil herunder pådrage sig opmærksomhed. Lindhardt karakteriserer dem uden tøven som liberalteologer og disciple af F.C. Krarup, i alt fald som umiskendeligt påvirkede af hans »Religionsfilosofi«, 1905. Om Vald. Ammundsen hedder det eksempelvis, at Krarup »på flere måder var Ammundsens lærefader«, og at Ammundsen »gik afgjort i liberal retning«⁵; om Geismar, at han repræsenterede »den religiøse idealisme i liberal forstand«⁶, og om Ricard siges, at specielt hans ungdomsforkyndelse var præget af Krarups teologiske tanker, at den »i ét og alt præcist udtrykker den teologiske liberalisme« og indholdsmæssigt endog er »*liberalisme af klareste vand*«⁷.

F.C. Krarup – et kronologisk og indholdsmæssigt dilemma

I det omfang, disse i samtiden fremtrædende kirkemænd raskvæk gøres til disciple af F.C. Krarup, opstår imidlertid et *kronologi-problem*. Vi har Krarups egne – og andres – ord for, at han kun i ringe grad blev påagtet af offentligheden, også den fagteologiske, før udgivelsen af »Religionsfilosofi«, 1905⁸. Men som det skal påvises i det følgende, havde de her nævnte personligheder været udsat for de afgørende teologiske impulser og havde formuleret sig offentligt i overensstemmelse dermed flere år, før F.C. Krarups navn og teologiske tanker blev kendt, overvejet og drøftet. Krarup blev for dem ikke igangsætteren, højst en klarttænkende og velformuleret stadfæster.

Samtidig bliver der dog også noget galt fat med selve det skønnede *tilhørsforhold*, kirkeligt og teologisk. – F.C. Krarup var selv igangsættende inspireret af A. Ritschl, skelnede som han erkendelsesteoretisk skarpt mellem immanent og transcendent, mellem viden og tro, mellem upersonlige teoretiske domme (værensdomme) og personligt bestemte religiøs-etiske værdidomme, af hvilke sidste den altafgørende er kristendommen som højeste sandhed, selve livssandheden, med dens stifter, Jesus Kristus, som den ideale personlighed og med Guds Rige, motiveret af kærlighed, som mål. – Ligesom sin teologiske læremester var Krarup afvisende over for al metafysisk spekulation, den være sig teosofisk eller dogmatisk bestemt, Skrift-dogmet ikke undtaget. Han var en nøgtern, nærmest kølig tænk, der ganske vist fundamentalt hævdede, at »vi lever ikke på begreber, men på værdier«, og dog havde værdierne under hans håndtering en tilbøjelighed til at té sig som begreber. Hovedindtrykket er en intellektualistisk præget reservation.

Krarup var da også uden egentlig kontakt med det overordentlig aktive kirkelivs ytringsformer i tiden op mod og lige efter århundredskiftet. Oprindeligt mente han at stå grundtvigianismen ret nær, men hans

Ritschl-orientering førte til afvisning af, at der med sakramenterne skulle skænkes, hvad han kaldte »en gave af magisk karakter«, og af, at loven/moralen skulle repræsentere et lavere, udvortes, rationalistisk-præget gudsforhold⁹. – Førende grundtvigianere var efter fremkomsten af »Religionsfilosofi«, 1905, ikke sene til at udnævne ham til bannerfører for »subjektivisternes«, der klandredes voldsomt for at være helt uden sans for den åndelige rigdom i menighedens gudstjenestefejring med dåb og nadver. – Med Indre Mission røg han tidligt uklar; *Vilh. Beck* stemplede ham aldeles uberettiget som »den mest vantro af alle Danmarks præster«, og Krarup nægtede Beck at låne Sorø kirke til afholdelse af en IM-gudstjeneste¹⁰. En – i øvrigt stilfærdig – polemik vedrørende »underet« 1888 huede ingen af de kirkelige partier, heller ikke de (endnu uorganiserede) centrumskirkelige, der absolut ikke yndede hans idelige kritik af den lutherske ortodoksi og af *H. Martensens* spekulative teologi. – I KFUM førte han sig ikke frem, end ikke i Københavns KFUM, der i Olfert Ricards sekretærtid var overordentlig rummelig¹¹, og med den kristelige studenterbevægelse havde han kun perifer berøring¹².

Krarups aristokratisk-reserverede holdning i det hele taget og specielt til en af samtidens mest markante folkekirkelige rørelser afspejler sig i et brev ved juletid 1910 til den norske penneven, professor *Lyder Brun*. Krarup havde været sognepræst i Sorø siden 1893 og skriver nu: »Vi havde et kirkeligt møde her i sommer. Det var ikke hyggeligt, ganske i engelsk-metodistisk stil. En hovedtaler var Albert Lunde, ellers var det Ussing og danske missionsfolk. Der var både knælinger og eftermøder med omvendelser og forbønner for enkelte tilstedeværende af en ret hysterisk art. Atmosfæren var lummer; vi er kun bange for, at de skal fortsættes her. Jeg tænker at tage bort, hvis de gentages«¹³.

Nyborg-møderne – »Danmarks Keswick«

Det kirkelige møde, der får denne omtale, var den første forløber for de senere årlige *Nyborg-møder*¹⁴; den næste forløber afvikledes 1911 i Hilerød (Frederiksborg)¹⁵, så Krarup slap med skrækken! Fra 1912 og fremefter holdtes møderne ved Nyborg, fra 1913 i egen bygning, »Nyborg Strand«¹⁶, kaldet »Danmarks Keswick« efter den amerikansk-engelsk dominerede helliggørelsesbevægelses europæiske højborg, den idylliske lille bjergby Keswick i The Lake District i det nordvestlige hjørne af England op mod den skotske grænse, hvor helliggørelsesbevægelsen havde holdt sine stærkt besøgte årlige *retreats* siden 1875¹⁷.

Albert Lunde var samtidens mest beundrede professionelle væk-

kelsesprædikant i Norden, en norsk lægmand af baptistisk præg¹⁸ og derfor mødt med dyb skepsis og så megen betænkelighed fra dansk Indre Missions side, at bestyrelsen havde afvist at lade sig officielt repræsentere ved noget bestyrelsesmedlem på Sorø-stævnet 1910. De »danske missionsfolk«, Krarup nævner, må derfor have været nærværende og have assisteret »for egen regning«.

Nu var Sorø-stævnet og dets efterfølgere imidlertid overhovedet ikke blevet til i indremissionsk regi, – man kunne fristes til at sige tværtimod! Indre Mission havde egne helliggørelsesmøder (oprindelig startet op på rent privat initiativ af den københavnske kirkefonds-sekretær, pastor Julius Friis Hansen, men efter Vilh. Becks død lyst i kuld og køn af IMs bestyrelse). Fra den side måtte man faktisk stemple denne nye aktivitet som en noget drilagtig konkurrent.

Hovedinitiativtager var pastor *Hans Koch*, der efter et ophold i Keswick samlede en kreds af (formodet) interesserede i sit hjem i Hellerup i efteråret 1909 med henblik på at få stablet på benene noget i retning af et »dansk Keswick«. Blandt de indbudte og fremmødte var: grosserer *Johan V. Adolph*, kendt fra Kirkefondets forhistorie (lægmandsudvalget) og pionérår samt medudgiver af »Kirkeklokken«, det førende danske, stærkt angloamerikansk prægede helliggørelsesorgan; *Emsy Collet*, formand for KMA, Kvindelige Missions Arbejdere, af alle tidens danske nydannelser på folkekirkelig grund det mest Keswick-orienterede; *Ernst Kjærsgaard*, forretningsfører for Kristeligt Dagblad, og pastor *H.I.F. C. Matthiesen*, redaktør af samme blad, begge ganske opslugt af tidens internationale vækkelsesbevægelse (Wales-vækkelsen, Kristiania-vækkelsen, Torreys og C.M. Alexanders Round-the-World-Tour, en tid også noget optaget af pinsebevægelsen). Endvidere greve *Joachim Moltke*, formodentlig den mest anglicerede af dem alle, aktiv i Københavns KFUM, gymnasiast- og studenterbevægelsen, og endelig overbibliotekar *H.O. Lange*, pastor *Henry Ussing* og professor *Harald Westergaard*, alle tilhørende den inderste inderkreds af kirkefondsfædre¹⁹.

Resultatet blev det omtalte Sorø-møde sommeren 1910, en stor succes med 800 deltagere, dobbelt så mange som ventet og planlagt. Blandt talerne var – foruden A. Lunde og mødekomitémedlemmer – *Olfert Ricard* og pastor *H.P. Møllerup*, den mest anglicerede folkekirkepræst og overkonfessionel Evangelisk Alliance-mand til fingerspidserne. Indre Mission var på programmet kun repræsenteret ved et dengang praktisk talt ubeskrevet blad, kirkefondspræsten *Vilhelm Kold*, mange år senere IM-formand.

Mødemodellen var i det væsentlige den velgennemprøvede og afbalancerede fra de succesrige nordiske, fra 1905 danske, studenterstævner

med kristeligt program, dog – nok efter Keswick-forbillede – uden direkte kulturelle og teologiske indslag og uden debat efter talerne. Hovedvægten var lagt på bibelforedrag og opbyggelsestaler på lødigt niveau samt megen tid til personlig bibellæsning og fordybelse (f.eks. »morgenvagt«, overtaget fra studenterarbejdet).

Det er vanskeligt i dette programmæssige mønster at forestille sig – officielt indpasset – de af Krarup antydede »engelsk-metodistiske« foreteelser som »knælinger« og »eftermøder«, endsige da en i den forbindelse opstået »lummer atmosfære« og »hysteriske« udbrud. Det *må* være Krarups fantasi og fordomme, der her er løbet af med ham. Det var faktisk ikke vækkelsesmøder, men helliggørelsesmøder, der var tilstræbt og lagt op til, og selv under de regulære vækkelseskampaner inden for folkekirkeligt regi i København i 1905 og følgende år vogtede man sig omhyggeligt for excesser, som i følge frikirkelige erfaringer kunne give uberegnelige og ubehagelige bagslag.

Bedemøder skal der nok være holdt en del af; de var ved med angelsaksisk forbillede at vinde almindelig indpas, dog næppe med nævnelse af tilstedeværende, med mindre disse selv udtrykkelig havde anmodet om det. – Albert Lunde og H.P. Møllerup var de eneste navngivne, der var fortrolige med vækkelsesmetodiske arbejdsformer i vestlig stil; de kan under stævneforløbet have holdt uofficielle »eftermøder« (der sædvanligvis formede sig som personlig sjælesorg) efter anmodning og under antalmæssigt pres. – Ellers må alene den gennemsnøgeterne og myndige Hans Kochs navn og personlighed være at betragte som sikker garant mod opkomst af »hysteri« og »lummer atmosfære«, noget, han ikke ville kunne leve i og leve med, ligesom han var en alt for ærlig karakter til at ignorere sådanne foreteelser, endsige gå ind for gentagelse det følgende år. Krarup er på glatis her.

Generelt må det siges, at med disse møder havde den danske Folkekirke fået en ny og højst synlig institution; det årlige Nyborg-møde kunne i de bedste år samle 12-1500 deltagere som et foretagende uden for – eller over – de gængse kirkelige retninger. Hans Koch anslog i sin indledningstale ved det første Nyborg-møde ganske frimodigt den angelsaksisk-klingende helliggørelsestone: »Der er i vore dage flere kristne, som er utilfredse med den måde, hvorpå de lever deres kristendom, end der nogensinde tidligere har været. Det blev engang ved et møde af lignende art som dette sagt: hvad vi trænger til, er ikke en ny tro, men en overførelse af vor gamle tro til liv; hvad vi begærer, er ikke nye kirkeordninger, men at Guds Ands levendegørende vande måtte strømme igennem vor gamle kirke. Se, venner, dette er min overbevisning, at hvad andre grunde der end kunne spille med ind, så er den utilfredshed,

dette begær, denne higen den egentlige baggrund for disse møder«²⁰. Tilsvarende motivanalyser var hørt utallige gange i Keswick og på Keswicks forgængerstævner i Oxford og Brighton, ja tilbage til oprindelsen i de amerikanske camp meetings.

De aktivt medvirkende ved Nyborg-møderne var op gennem årene en forbavsende stationær gruppe. Allerede 1913 møder man så forskelligartede personligheder som kirkefondspræsten *Andreas Fibiger*, nok det mest engelsk-orienterede medlem af Indre Missions bestyrelse, dog mere hvad angår vækkelsesmetodik end helliggørelseslære, og f. eks. professor *Valdemar Ammundsen*, der om sit indtryk skriver i dagbogen: »Nyborgmødet var godt; det var alvorligt (...). Programmet var noget for meget anlagt på krav, for lidt på evangelium; dog fik vi, hvad der behøvedes«²¹.

Eduard Geismar medvirkede lejlighedsvis og var overordentlig positiv. Til Hans Koch skrev han i taknemlighed: »Jeg havde en følelse af en rigdom, der er tilfaldet mig, større end jeg havde turdet vente, det var første gang, jeg fik denne erfaring af, hvor det gør stærk at vide sig løftet og båret af vort rige menighedsliv ud over hele landet (...). Det var en vidunderlig forsamling at tale til. Og det var så godt at sidde og tage imod og mærke, at der dannedes i sindet nyt fremgangsmod under Guds velsignelse«²².

Faste talere var op gennem årene *Hans Koch*, idémænd bag det succesrige foretagende, *C. Skovgaard-Petersen*, hvis bibellæsninger berømmes meget, og *Henry Ussing*, sædvanligvis stævneleder. Dertil f.eks. *Olfert Ricard*, *H.P. Møllerup*, missionær *L.P. Larsen* (når han havde hjemmeophold) og i øvrigt en hoben hjemmевærende missionsnærer, således *Johan Bittmann*, *Rud. Fox Maule* (»studenterfrivillig«), *Einar Prip*, *Johs. Rasmussen* (KFUM-udsending) og *F.W. Steinthal* (tidligere studenterhjemsleder og redaktør af »Kirkeklokken«). I det hele taget havde ydre mission – ligesom i Keswick – hvert år sit særlige programudbud.

Danske kirkemænd med tidlig engelsk-amerikansk teologisk inspiration

Det vil af det ovenstående fremgå, at der i kirke- og menighedssyn og arbejdsmåde var noget i retning af et svælg mellem F.C. Krarup og hans påståede disciple. Deres kristelige fællesskab havde de til helt andre sider, dels til de primært Kirkefonds-engagerede, dels til folk, der var mere prægede af vækkelses- og helliggørelsesbevægelsen i amerikansk-engelsk anretning (dansk tilpasset) og af Evangelisk Alliance-ånd end

af luthersk ortodoksi eller luthersk pietisme, og vi skal nu se nærmere på, hvad det vel kan have været, der knyttede disse mennesker sammen i et harmonisk arbejdsfællesskab, som F.C. Krarup ingen andel havde i og for alt i verden ikke ville have med at gøre.

Grev *Joachim Moltke* har hidtil kun netop været nævnt, fordi han ikke hørte til dem, der førte ordet på store stævner, men han var faktisk en af hovedmændene, fordi han havde pengene og altid var parat til at give rundeligt til formål, der efter hans skøn tjente et acceptabelt religiøst ærende; f.eks. lagde han prompte det beløb på bordet, der kom til at danne grundstammen i den sum, der skulle til, for at man kunne opføre Nyborg Strand. Han regnede selv sin omvendelse fra den dag i vinteren 1892, da han hørte den unge amerikaner *Robert P. Wilder*, den fremmeste talsmand for studenterfrivillig-bevægelsen²³. Han var i 1890'erne – og senere – flere gange til sommerstævne i Keswick, og hans yndlingslæsning var Keswick-klassikeren »Abide in Christ« af Andrew Murray (1883), ja han kunne ved ankomsten til et kristeligt studenterstævne i Wales 1899 erklære, at han »nød at være kommen blandt kristne igen, havde følt sig temmelig ensom og tør nu i Danmark«²⁴. I det fællesnordiske kristelige studenterblad »Excelsior« skrev han i 1901 en artikel, der begyndte med ordene: »Jesus er ikke alene vor frelser. Han er også vort forbillede«²⁵. Dette kunne vel uden tøven betegnes som »liberalisme af klareste vand«, men skønt Moltke var et højtddannet menneske med juridisk embedseksamen, ville han nok komme til kort, hvis han skulle eksamineres i Ritschl'sk liberalteologi, og Krarups navn har han næppe engang kendt på dette tidspunkt. Han øste af andre kilder, havde blikket rettet mod vest.

Olfert Ricard var fra begyndelsen Joachim Moltkes protegé. Moltke var medlem af Københavns KFUMs bestyrelse, da Ricard som nybagt teologisk kandidat og leder af foreningens ungdomsafdeling (for 14-17 årige) i 1895 fik tilbud om at blive Danmarks første heltidsansatte KFUM-sekretær; at idéen var Moltkes, kan der næppe være tvivl om. Ricard havde imidlertid teologiske ambitioner og drog på den traditionelle kandidatrejse til tyske universiteter, hørte uden at lade sig overbevise liberalisten A. *Harnack* i Berlin og havde et opgør med fakultetet i Halle på grund af den »kritiske teologi«, som rådede dér²⁶. Moltke lokkede ham imidlertid gennem brevveksling til at interessere sig for den amerikansk-prægede KFUM i Berlin og til også at rejse til England og deltage i ungdomsstævner og sekretærkurser der. Moltke tilbød at betale for denne afstikker, ja også at betale for rejse og ophold i USA for at studere sekretær-funktionen derovre; det tog Ricard dog ikke imod, men trods forsikringer om at være immun over for »den engelske syge«

berejste han England-Skotland med Moltkes omhyggeligt indstregede eksemplar af »Abide in Christ« som en slags religiøs guide og kom hjem til sekretærgerningen dybt præget af helliggørelsesbevægelsens etiske bestemte fuldkommenhedsideal.

Et ophold i USA (bl.a. i *Moody's Northfield* – »USA's Keswick«) og i Keswick (»Moltkes kære Keswick og snart også mit kære Keswick«) fuldendte for livet bindingen til det engelsk-amerikanske. Endnu i det store rejseår 1899 sagde en klog mand, der hørte ham holde bibelforedrag på et nordisk studenterstævne, at han »repræsenterer mere den »engelske side« (...) ved sin betoning af bibelstudiet, der havde et stærkt engelsk præg, men forøvrigt var tiltalende«²⁷. – Selv skrev han kort efter i forordet til sin første store bog, »Vejledning til dagligt Selvstudium«, 1900: »Det var håbet, at der frem af det daglige studium og de ugentlige samtaler (...) til sidst skulle stige et levende *billede af Jesus Kristus selv* i hjertet og et deraf følgende dagligt liv i hans fodspor og i hans ånd og kraft«²⁸. P.G. Lindhardt udnævner 2. udgave 1908 af denne bog til at være et vidnesbyrd om, hvordan Ricards forkyndelse blev helt præget af Krarups forfatterskab²⁹, men 2. udgaven er i det store hele et uforandret optryk af 1. udgaven 1900, så karakteristikken holder ikke. I øvrigt er der talrige eksempler. Også i 1900 hedder det, at det gælder om at »vandre, som *Han* vandrede« og det »med særligt henblik på broderkærligheden«, Guds Riges synliggørelse³⁰. – Også »Tag og læs!« husandagtsbogen for unge, er før-krarupsk. Heri hedder det bl.a. »Aldrig gaves der inderligere, frommere ånd end hans. Det var hans mad at gøre Guds vilje; – aldrig et skridt, aldrig et ord uden først at have spurgt sin Fader (...). *Det* er målet, at blive lige så ren, lige så kærlig, lige så energisk, lige så from som Jesus«³¹. Også Ricard øste altså af andre kilder og havde de dominerende træk i sin ungdomsforkyndelse gennemtænkt og formuleret, længe før den Ritschl-Krarup'ske liberale teologi slog igennem blandt danske teologer.

L.P. Larsen, der allerede før sin første udsendelse som missionær til Indien 1889 dybt betaget havde stiftet bekendtskab med den svenske filosofilærer *Pontus Wikners* »Tankar och frågor inför Människones Son«, 1872, fandt i Indien beslægtede religiøst-etiske tankegange udtrykt i helliggørelsesbevægelsen, sådan som han især lærte den at kende gennem den kristelige studenterbevægelse derude³². 1899 deltog han – som forberedelse til overtagelse af KFUM-arbejde i Indien – sammen med Ricard i kurser og stævner i USA (bl.a. i Northfield) og i England (bl.a. i Keswick), og han sidestilles derefter af en tilhører og iagttagere med Ricard som repræsentant for »den engelske side«³³. Allerede med sin første bog, »Oneness with God«, 1904 (aldrig oversat til dansk),

har han tidsmæssigt distanceret Krarup, når det dér f. eks. hedder, at »the character of Jesus is worthy to be taken as the divine pattern for human character«, og »the life of Jesus puts before us this exalted ideal of character as the standard we are to accept to be guided by in the building up of our own characters«, og troen er »a channel of power, to mould and develop our character. Then the divine pattern of character need no longer to be a beautiful dream. We have come into touch with a power sufficient to make the realisation of that character possible«³⁴. Hvor end L.P. Larsen har det fra, fra Krarup kan det ikke være³⁵. – Og L.P. Larsen er vel at mærke ikke nogen kulissefigur. Til trods for, at hans hovedbeskæftigelse så afgjort lå i Indien, var hans indflydelse på dansk teologi og ikke uvæsentlige dele af dansk kirkeliv, specielt studenterbevægelsen i dens velmagtsdage, overordentlig stor.

Ved afrejsen fra Keswick 1899 skriver L.P. Larsen i sin dagbog: »Så er Keswick forbi, men det skal ved Guds nåde blive ved at bære frugt«. Og så anfører han 2.Kor. 8,9 (for at I ved <Jesu> fattigdom skulle blive rige) og 2. Tim. 1,12 (han har magt til at bevare den skat, som blev mig betroet, indtil hin dag) og tilføjer afrundende: »Hvor er det et yndigt sted«³⁶, – vidnesbyrd om, hvad deltagelsen i stævnet betød for ham.

Professor *Valdemar Ammundsen* fik først som nyudsprunget teologisk kandidat indirekte kontakt med helliggørelsesbevægelsen gennem sin deltagelse i det femte nordiske studentermøde med kristeligt program i Setnesmoen, Norge, i sommeren 1899. Han blev siden den danske studenterbevægelses suverænt store navn. Stemningen på stævnet betog ham meget, men skønt L.P. Larsen var blandt talerne, og Olf. Ricard og C. Skovgaard-Petersen her fik deres kirkelige gennembrud, fandt Ammundsen egentlig kun Eduard Geismars foredrag om kristendom og udvikling virkelig betydeligt³⁷.

Et studieophold i Tyskland vakte hans interesse – omend, som tidligere hos Ricard, en skeptisk interesse – for Harnack, hvis radikale liberalteologiske bog: »Kristendommens Væsen« om »de to evangelier« (»Jesu evangelium« og »evangeliet om Kristus«) netop var på trapperne. Ammundsen vedblev faktisk fremover at stå i et distancerende interesseforhold til liberalteologien, hvis kritiske ærende han fuldt ud anerkendte, men hvis religiøse budskab han savnede positivt indhold i.

I øvrigt var Ammundsen af naturen åben og irenisk, nok nærmest lidt konfliktsky og absolut ufanatisk, med et afslappet forhold både til de konservative teologer, der havde været hans læremestre, og også til liberalteologerne trods de spørgsmålstejn, han så sig nødsaget til at sætte ved deres »moderne teologi«; det siger sig selv, at han som universitetsteolog bestandig måtte forholde sig til og formulere sit forhold til

kravet om fri forskning og til en tidsstrømning af engagerende karakter som Krarups vurderingsteologi, da denne efter 1905 kom øverst på den teologiske dagsorden, men han frabad sig udtrykkeligt at blive sat i bås som liberalteolog, blot fordi han havde ladet sit inciterende skrift om »Den unge Luther«, 1907, udkomme i den af liberalteologen Edv. Lehmann redigerede publikationsserie »Fri forskning og positiv kristendom«. Det var netop sket, forklarede han, fordi han forudsatte, at denne serie og foreningen bag den, »Ny teologisk forening«, ikke repræsenterede noget markant retningspræg, men pr. definition var ramme om en åben debat netop for dem, der vedkendte sig den prisværdige parole om »fri forskning« kombineret med »positiv kristendom«³⁸. Ammundsen distancerede sig også siden gang på gang fra den tyske og tysk-orienterede liberalteologi³⁹.

I 1902 forlagde Ammundsen sin forskningsrejse til Storbritannien, nok under påvirkning fra Hans Koch, som selv i 90'erne havde været derovre. Hovedvægten synes her lagt på praktiske kirkeforhold, og han besøgte – ligesom tidligere Ricard og L.P. Larsen og måske tilskyndet derfra – først Keswick og deltog derefter i et studenterstævne med kristeligt program (Matlock). Keswick fandt han en smule ensformig og var åbenbart noget desorienteret (lidt skuffet?) over, at der ikke førtes nær så »kættersk« tale i retning af syndfriheds- og fuldkommenhedslære og lign., som han før udrejsen fra visse sider var blevet advaret om. Men han forefandt en overkonfessionel vækkelsesfromhed med særlig understregning af helliggørelsens betydning for et vågent kristenliv og erkendte, at »alt i alt var det dog imponerende at se disse 5000 mennesker forenede med en så ærlig alvor, som her åbenbart var«.

I Matlock følte han sig ret for alvor hjemme og tog da også ordet, da han fik tilbud derom; i det hele taget var det omtrent som på de nordiske studenterstævner, han havde været med til. Dog skurrede det en kende, at nogle af de såkaldte »studenterfrivillige« (der havde meldt sig til at gå ud som missionærer efter afsluttet studium) hævdede, at missionærgerningen måtte være en pligt for alle, der ikke havde fået specielt kald fra Gud til at blive hjemme⁴⁰.

Det blev uægtelig af stor betydning for Ammundsen selv, for den danske studenterbevægelse og for det økumeniske arbejde i dette århundrede, at han i Matlock stiftede bekendtskab med *John R. Mott*, den amerikanske topledere af det internationale KFUM- og studenterarbejde. Hovedindtrykket af disse internationale og interkonfessionelle bevægelser var et dynamisk evangelisations- og missionssyn og en teologisk moderation, helt efter Ammundsens eget temperament, præget af »kravet om et kristenliv, der engagerede hele personligheden, og var

forbundet med åbenhed over for alle videnskabelige, kulturelle og sociale spørgsmål – således var bibelkritikken her ikke noget problem«⁴¹.

Ammundsens udtalte allerede 1903, at vore religiøse erfaringer ikke er spundet ud af vort eget sjæleliv, men er os givet med billedet af Jesu person, for »vi har i Jesus mødt et menneske, til hvem vi i vor samvittighed føler os bundne. Vi mærker, at hans fordringer til os netop er, hvad vor samvittighed inderst inde længes imod«. Og han knytter, siger han, et stort håb til »den vækkelse, der er begyndt i studenterverdenen over hele jorden, mest måske i de engelsktalende folk, som jo vistnok i det hele mere og mere tager førerstillingen«. Han er fortrøstningsfuld med hensyn til tilstedeværelsen også i Danmark af en jordbund »for en alvorlig og livsfrisk kristendom, inderlig bunden til Jesus Kristus og med vid horisont og hjerte for alle spørgsmål, der vedrører samfundet«⁴².

Ammundsens knytter således fra begyndelsen sin erfaring om den etiske kraft i Jesus-billedet til kirkelig-teologiske strømninger i den amerikansk-engelske verden og ikke til den tyske liberalteologi. – Det er nok også mere beslægtet med amerikansk end med tysk teologisk tradition, når Ammundsen i et brev 1904 om sin professorgerning kan skrive, at »jeg ville så inderlig gerne arbejde på at gøre Jesus Kristus levende for mennesker. På ham hviler hele mit religiøse liv«⁴³. I en artikel 1905 fremhæver han det praktiske, det aktive, det optimistiske præg over amerikansk kristendom, helt frem til dette, at »de forstår virkelig at læse Bibelen praktisk«. Optimismen har medført, at amerikanerne stærkere end reformatorerne »har forkyndt den kristelige fuldkommenhed, frelsen fra *al* synd. Den engelsk-amerikanske tanke: ikke blot retfærdiggørelse (syndsforladelse), men også helliggørelse (udfrielse af syndens magt) af nåde ved tro rummer et lyst fremtidshåb, tilråber mennesker et: *Excelsior*«. De undertiden uklare, forskruede og usunde træk i helliggørelsesbevægelsen »tilintetgør ikke det virkelig berettigede og befrugtende i den«⁴⁴.

Ammundsens engagement i den kristelig-sociale bevægelse stammer også fra Englands-opholdet 1902, idet han benyttede sig af Harald Westergaards anbefaling til at lade sig introducere hos *John Malcolm Ludlow*, bevægelsens ubestridte førstemand⁴⁵.

Ammundsens skrev mange år senere i et tilbageblik om den dybe åndelige gæld, man herhjemme kom i til studenterbevægelsens pionerer, således *John R. Mott*, *Robert P. Wilder* og *Ruth Rouse*: Det kan gerne være, at de »manglede forståelse for sjælelivets fineste nuancer« og slet ikke havde sans for »poesien i religionen«, men kompromisløsheden og den vedholdende appel til aktivitet samt de udvortes former (f.eks. be-

demøder), som man til at begynde med kunne støde sig på, lærte man efterhånden at tage til sig som værdifulde incitament, også »morgen-vagten«, der jo egentlig »kun var en tydelig måde at sige på: først Guds Rige! Først Guds suveræne herskermagt i sjælen, før vi går til at tage hvert stykke af livet op«⁴⁶. – Generelt hedder det, at »i den kristne ungdomsbevægelse, studenterbevægelsen indbefattet, synes det bedste i amerikansk kristendom legemliggjort: den stærke tro på bønnens magt og Helligåndens virken, det praktiske og alvorlige studium af Bibelen, den kristelige realisme, den ungdomskraft og det lyse håb, hvormed man kastede sig over de store opgaver hjemme og på missionsmarken«⁴⁷. – Alt dette synes nært beslægtet med de religiøse ytringsformer, som praktiseredes på »Keswick-mødet« i Sorø 1910, og som F.C. Krarup udtrykte så stor lede ved, at beskrivelsen formentlig fik karikaturtræk.

Hvad Vald. Ammundsen livet langt utrætteligt plæderede for som »personlighedsreligiøsitet« svarer egentlig ret nøje til, hvad man i amerikansk-engelske helliggørelsesmiljøer og med særlig forkærlighed inden for studenterbevægelsen kaldte »*personal work*« og »*life work*«, dvs. personlighedsreligion i etisk-religiøs aktiv skikkelse.

Kaj Munk har skænket eftertiden et tidstypisk snapshot af Ammundsen som den myndige apologetoverfor kulturradikalismen. Scenen er et møde i Studenteramfundet med arvelighedsforskningen på dagsordenen: »Mendelismen formodedes at have gjort det af med alle muligheder for kristendom. Det virkede svalende på de hede sejrbevidste gemytter, da Valdemar Ammundsen trådte op, knappede uret af vesten og lagde det foran sig, fik også maven lagt til rette et eller andet sted, så ud over forsamlingen med sit autoritative blik og begyndte med saglig stemme: »Mendelismens fader, Johann Mendel, var som bekendt augustinermunk fra sit 21. år til sin død som abbed i 1884«⁴⁸.

Også andre var ude i samme anti-kulturradikale ærende. Den første synes at have været *Eduard Geismar*. – Han var som ganske ung student medstifter af »Studenterhjemmet«, det første danske kontaktpunkt i egentlig forstand med den fremspirende internationale kristelige studenterbevægelse. Han skrev til hjemmets indvielse sangen »Vor sag den har vi arvet fra de nitten hundred år«, siden kendt værdig til optagelse blandt studenterangene i Studenterhjemmets Sangbog, 1903. Han deltog i (nogle af) de nordiske studentermøder i 1890'erne (»de festlige skandinaviske studentermøder, vor ungdoms fejreste glæde«), men passede ellers, efter forældrenes utrykkelige ønske, sit teologiske studium og fordybede sig allerede nu eksistentielt i Søren Kierkegaard, »den inderligste kristen, jeg havde lært at kende«⁴⁹. Men først efter

overstået embedseksamen meldte han sig for alvor under fanerne påny, talte i Studenterhjemmet⁵⁰, deltog under et Englands-ophold i studenternes Keswick-uge og blev ved den lejlighed åbenbart varigt vundet for det »Andens vej«, han dér oplevede; der nævnes som vældige indtryk »en inderlighed i bøn, en hjemmewanthed i den hellige Skrift og en nidkærhed for Guds Riges vækst i hedningelande, som han aldrig syntes at have set magen til«⁵¹.

Det vil være halsløs gerning at søge Eduard Geismar indplaceret i nogen »bås«, i noget skema, under nogen etikette. Han er en så kompliceret personlighed, at han unddrager sig en enkel og entydig karakteristik – og er netop derfor et utroligt udfordrende og krævende forskningsemne, nok århundredets mest fascinerende danske teolog-personlighed.- Der savnes en kongenial forsker her.

Når det er sagt, går det vel an at nøjes med at gøre opmærksom på, at han alle dage stod studenterbevægelsen og dens Keswick-fromhed nær, sådan som det kommer så aldeles utvetydigt frem i hans festtale ved den danske studenterbevægelses 25 års jubilæum 1917, – én lang kærlighedserklæring⁵². – Sit gennembrud i den kirkelige offentlighed fik han ligesom Skovgaard-Petersen og Olf.Ricard (som i øvrigt havde været en nær studenterven) ved det femte nordiske studentermøde med kristeligt program, afholdt i Norge 1899. Her talte han om »kristendom og evolution«, – et nyt og dristigt emne at tage op i denne sammenhæng. Ammundsen fandt dette foredrag fremragende og langt det bedste, der blev sagt på stævnet. Den anonyme norske referent (Thv. Klaveness?) noterede, åbenbart med nogen undren, at det var Geismars opfattelse, at »om evolutionens faktum burde der ikke tviles«⁵³, og i Kristeligt Dagblad blev han stedt for rettroenhedsdomstol, ligesom Ricard blev det vedrørende »bibelkritikken«.

Da foredraget i stærkt udvidet og omarbejdet form udkom som bog 1903 under titlen »Kristendom og Udvikling«, viste det sig imidlertid, at ganske vist anerkendte Geismar den darwinistiske udviklingslære, men noget »knæfald« var der ikke tale om. Bogens ærende var apologetisk. Hvordan kunne udviklingslærens hævvelse af naturens »survival of the fittest« forliges med den kristne forkyndelse af *Guds kærlighed* som grundlaget for menneskelivet, ja hvor blev der overhovedet plads for »idealiteten«? Afhandlingen har som helhed etisk fortegn og falder for så vidt godt i tråd med angelsaksisk opfattelse af problemet (f.eks. den skotske professor og studenterleder *Henry Drummond*), men det er uomtvisteligt, at Geismar under et tysk studieophold i slutningen af 1890erne blev stærkt optaget af den romantisk inspirerede tyske idealisme (spec.Rud. Eucken, Jena). Den her nævnte afhandling fra

1903, der begynder med en refererende omtale af naturvidenskabens resultater og berettigelse, slår imidlertid til sidst over i en patetisk forkyndelse, der både hvad angår sprog og indhold minder meget om den internationale helliggørelsesbevægelse, især studenterbevægelsen, f.eks.: »Hvor finder vel den kristelige fromhed et sandere udtryk end i bøn-
nen? (...) Og hvor trænger den troende vel dybere ind i Guds ord, end når han ligger på knæ for Gud og ikke vil andet end tale med ham, sådan som han har åbenbaret sig i sin enbårne Søn, sådan som den troende kender ham?«. Også i det senere forfatterskab mindes man ofte om slægtskabet med det amerikansk-engelske, ikke blot i det rent opbyggelige, men også hvad angår valgte begrebsbenævnelser, – helt ud i udtrykket »den etiske forsoningslære« (»the moral influence theory«) om det begreb, der sædvanligvis kaldes »den subjektive forsoningslære«. End ikke den amerikanske syndfrihedslære, for enhver genuin lutheraner noget nær det store dyr i åbenbaringen, gik han af vejen for (med modifikationer) at forsvare. – Når man sædvanligvis opregner en ikke harmoniseret kombination af Kierkegaard og Rud. Eucken som vigtige forudsætninger for Geismars teologi, bør man nok overveje at gøre det til en treklang og medtage påvirkningen fra den vestlige verden⁵⁴. Helliggørelse var alle dage et vigtigt aspekt hos Geismar.

Den samtidige ven og teologiske åndsfrænde Hans Koch, som havde nøje kendskab til Geismars optagethed af tidens helliggørelsesbevægelse og dens forkyndelse, skriver i anledning af »Kristendom og Udvikling«, 1903, at »den tænkning, der ikke giver sig udslag og står sin prøve i den etiske eksistens, den er falsk og – hvor konsekvent den end kan synes – uvirkelig, fordærvende, livsfjendsk. Derfor drages han <Geismar> med uimodståelig magt mod alle former af levende kristendom, selv hvor den mangler forståelse for de intellektuelle krav«⁵⁵. Og det kan næppe være andet end Keswick-fromheden, han her havde i tanke. Liberalteologien kan det da ikke have været!

Hans Koch var efter nylig overstået embedseksamen med til det første nordiske studentermøde med kristeligt program 1890 i Hillerød, var på forhånd skeptisk, men roser siden stævnet i uskrømtede vendinger og husker især de foredrag, der blev holdt af den norske professor *Fredrik Petersen* og hans landsmand, missionær *Johs. Johnson*. Det er værd at bemærke, at Fr. Petersens emne var »Jesu billede«; for mange – i alt fald danske – deltagere åbenbart første gang, dette emne blev belyst på både teologisk forsvarlig og opbyggeligt vedkommende måde. Hans Koch karakteriserer i 1903: »Intellektuel stræben, kærlighed til den moderne videnskab, foragt for tilslørende apologetik det havde Fr. Petersen; men dermed forbandt han en uryggelig forvisning om, at menne-

sket lever ikke alene af videnskab, men af hvert ord, som udgår af Guds mund«.

Johs. Johnson var i 1890 endnu en pietistisk sindet ung teolog, der gjorde indtryk, fordi han var så fuldvist i sin tro på at være kaldet til at gå til Madagaskar som missionær. Netop derfor virkede det så forløsende at høre ham igen under det tilsvarende Sorø-stævne 1903, da han »ligesom strålede af fryd over frelsens herlighed«, når han vidnede om den Jesus, »som går frem til sejr«. – »Vi forstod«, skriver Hans Koch videre, »at han var glad, fordi han var stærk; og han var stærk, fordi han havde drukket af den kilde, der opvælder til evigt liv«⁵⁶. – Dette er alt sammen hørt og set af sanser, der er opøvede i helliggørelsesmiljøer.

I 1896 var Hans Koch i England for at studere engelske kirkeforhold, – og han sluttede her – foranlediget af professor Harald Westergaard, siden da en nær ven – et varigt og varmt venskab med John Malcolm Ludlow, tidens førende talsmand for kristen socialisme⁵⁷. – Han må også bl.a. have deltaget med positivt udbytte i et eller flere kristelige studenterstævner, for han røber i 1903, at han trods begejstringen for Hillerød-mødet 1890 faktisk måtte om ad England »for at lære, at også unge kunne samles i Jesu navn«⁵⁸, og siden da deltog han regelmæssigt i de nordiske stævner⁵⁹, stod i det hele taget den kristelige studenterbevægelse nær, men blandede sig ikke i de stadige stridigheder og splittelser, omend han på vanlig bramfri måde gav udtryk for, at han fandt det ufatteligt, at man havde råd til en sådan uenighed. Først efter fredsslutning og samling kom han i forreste række som formand for Danmarks kristelige Studenterforbund 1919, men trak sig atter, da ny strid trak op (1924).

I 1909 deltog han som nævnt i årets Keswick-stævne med det resultat, at han fik søsat det første egentlige danske »Keswick-møde«. Han vurderer i det hele taget den internationale helliggørelsesbevægelse uhyre positivt, af en dansk teolog at være, og omtaler Keswick-møderne som »det »Excelsior«, <der> blev en livbringende strøm for store dele af den evangeliske kirke, både i Amerika og England – ja selv i Danmark har vi derfra modtaget værdier, som vi dårligt kunne undvære«⁶⁰.

Hans Koch var en hyppigt benyttet foredragsholder i KFUM og i kristelige studentermiljøer og helligede sig da gerne emner som »det betroede pund« (»personal work«, »life work«), »moral og religion«, »Jesu forkyndelse set fra etisk side«. Et jævnlige forekommende emne var »ungdom og renhed«, også fremført over for en tilhørerkreds af studenter, – formodentlig overtaget fra amerikanerne, der synes at have været utrættelige, hvad netop dette emne angår.

I øvrigt vandt Hans Koch også stort ry som journalist, specielt i de år, han var hovedredaktør af bladet *Plovfuren* (1911-1917), formentlig det bedste, det kvikkeste kirkelige blad, der er udkommet på dansk. Bladets berømmelse skyldtes bl.a., at Hans Koch var en frygtløs kommentator af alt, hvad han fandt underlødigt i kirkelig og kulturel debat, og ikke mindst af, hvad han fandt socialt indignerende og moralsk oprørende. Han udtalte altid sine meninger i urbane vendinger, nøgternt, velovervejet, men umisforståeligt. Det var svært at komme igen, når Hans Koch havde talt. Han var sin samtids uovertrufne kirkelige pennefører.

Carl Skovgaard-Petersen var efter et nervesammenbrud i studentertiden på reconvalescent-rejse bl.a. til USA, men kun som turist, fastslår han: i New York og ved Niagara-faldene. 1892 besøgte han Storbritannien, men boede det meste af tiden hos en anglikansk gejstlig i Cornwall; få år senere var han et par måneder i London for at studere bibelsk arkæologi og fik ved den lejlighed indblik i »en del socialt arbejde, f.eks. Frelsens Hærs hovedkvarter og det dengang ret nye, på sin vis banebrydende universitets-settlement Oxford House«.

Skal man tro Skovgaard-Petersen selv, var han helt igennem en *self made man*, i studietiden kun påvirket udefra af *Blaise Pascal*; heller ikke i de unge præsteår omtales udefra påtrængende impulser, – ikke engang bibelforsknings-problemet, ellers vældigt anmassende just i de år, anfægtede ham nævneværdigt⁶¹. – Sådan ønskede han sit offentlige selvportræt tegnet, men i sit (ikke offentliggjorte) ordinationsvita fra 1894 nævner han englænderen *C.H. Spurgeon* og amerikaneren *D.L. Moody*, begge verdenskendte vækkelsesprædikanter og opbyggelsesforfattere, som dem, han først tyede til, da han efter nervesammenbruddet igen kunne få udbytte af at læse; senere føjedes Kierkegaards skrifter til⁶².

Faktisk forekommer Skovgaard-Petersen især i sit tidlige forfatter-skab, som hovedsagelig består af små oplysende og/eller opbyggelige traktater, ofte foredrag, han har holdt, at være en af dem, der var mest påvirket af den vestfra kommende helliggørelsesforkyndelse. Det gælder f.eks. foredraget om »hjertelivets afspejling i ansigtsudtrykket« (holdt på KFUM og KFUKs landsmøde 1901), som formulerer et stadig gentaget amerikansk postulat: at sjælens lykke og hjertets renhed tydeligt kan ses og for andre mennesker er et stærkt vidnesbyrd⁶³.

I 1899 havde han, også på et landsmøde, talt om: »Til hvilken hinder eller fordel kan troslivet være for de unge i at komme frem i verden«⁶⁴; det blev hans gennembrudstid som ungdomsforkyndere og -skribent og var en væsentlig årsag til, at han samme sommer blev kaldt til det nordiske studentermøde i Norge og der for alvor slog sin berømmelse fast.

Landsmødeforedraget udkom samme efterår i udvidet skikkelse og

hed nu: »Troens betydning for den, der vil frem i verden«. Ingen af titlerne kan siges at være valgt med særlig skønsomhed, – for så vidt heller ikke den senere titel: »Vil du frem?« med førsteudgavens overskrift som undertitel. Det var formuleringer, der gav god anledning til misforståelse, som sandt at sige sket er. Når P.G. Lindhardt får ud af det, at bogen er skrevet »til trøst og opmuntring for dem, der frygtede, at troen skulle være en hæmsko på selvudfoldelse«⁶⁵, må det – forsigtigt udtrykt – formodes at være titlen, der har givet ham et vranget forhåndsindtryk, for det er egentlig ikke det, bogen handler om. Dens væsentlige ærende er faktisk det antipietistiske at slå fast, at kristenlivet ikke er livsfjendsk og verdensfjernt, men at det med sin højtsigtende kaldsetik, med skønne idealer som ærlighed, barmhjertighed, mådehold, arbejdsiver og arbejdsstyrke tværtimod er livsbekræftende og fremmer alle gode og positive og forædlende kræfter, som Gud har lagt hen til os, og som han ved sin Ånd giver evne og vilje og kraft til at virkeliggøre. Ricard formulerede gang på gang samme etiske holdning (men under heldigere titler), – det var i det hele taget en særlig ungdomsversion af den herskende helliggørelseslære⁶⁶.

I 1905 udgav Skovgaard-Petersen et beskedent lille hefte på 28 sider med titlen »Fyldt af Ånden«. Det blev på folkekirkelig grund nok det litterære arbejde, der mest usminket var udløber af en ukritisk amerikansk-engelsk helliggørelseslære. Der sondres i traktaten direkte mellem to modtagelser af Helligånden. Guds Ånd skænkes ved dåb og tro. I dåben nedlægger Helligånden »lønlige genfødselsens kræfter i mennesket« (så har luthersk 1800tals ortodoksi fået sit), men først når troen har udvirket, at viljen åbner sig for Åndens videre indvirken, kan man »i fuld personlig forstand tale om, at et menneske har Guds Ånd; thi viljen er personlighedens kerne« (og så har også nypietisme og helliggørelseslære fået sit, – det er tillige stort set, hvad Martensen lærer vedrørende en dobbelt genfødsel, den »væsentlige« i dåben og den »virkelige« i omvendelsestroen)⁶⁷.

Den troende *har* altså Guds Ånd, men er dog ikke dermed *fyldt af Ånden*; Åndens fylde er en særlig nådegave, som skænkes af Gud, men først når mennesket har lært sine »tre lektier i livet med Gud«, nemlig at blive »fattig i ånden«, blive »rig i nåden« og at »afdø fra synden«. Resultatet af denne proces bliver »en tilstand af glæde i Gud. Det åndsfyldte menneske har ikke et besværet, sukkende, stridende hjerte, men et i troen syngende og legende hjerte«. Sprudlende glæde, ubændig vidnetrang (»Guds ord er blevet i ens hjerte som en brændende ild. Man kan ikke tie«) og en kærlighed til alle mennesker, som er Kristi egen kærlighed, er de umistelige frugter af Åndens fylde.

Der konkluderes (i førsteudgaven 1905), at »der er virkelig på en måde to slags kristne«, ikke som teosoffer, gnostikere og katolikker forstår det, men sådan som Paulus skelner mellem »kødelige« og »åndelige«. Det siges advarende: »Lad os aldrig gøre denne fylde fattigere for os selv ved at fortone forskellen mellem åndsfulde og kødelige kristne. Lad os hellere stræbe – du og jeg – efter altid at findes blandt de åndsfulde og ikke blandt de kødelige«.

Fra Indre Mission, der havde interne stridigheder på grund af helliggørelseslærens indtrængen i det oprindeligt luthersk-pietistiske miljø, reageredes skarpt. Pastor *H. Bjarnesen*, medlem af IMs bestyrelse og redaktør af Indre Missions Tidende, advarede mod traktaten, især mod dens opdeling i »kødelige« og »åndelige« kristne med en såkaldt ånds-dåb som skelnemærke, – en for ham at se ubibelsk tanke, der uvægerligt ville klassificere de troende i en højere og lavere kategori med yderligere strid til følge: »Lad os have al denne sætten skel imellem de troende som en pest og en ulykke«. -Han udpegede traktatens indhold som hentet lige ud af den amerikanske helliggørelsesbevægelses aktuelle yndlingsidé om »åndsfulden«⁶⁸.

Skovgaard-Petersen tog sig denne kritik meget nær og svarede udførligt. Man kan undre sig over, at han har den dristighed at forklare, at »det er ikke udefra kommende påvirkninger, men udelukkende lønkammerforhold, som i det sidste årstid har gjort min længsel efter et større mål af Guds Ånd mere brændende, og ud fra denne længsel og det arbejde med ordet og bønner, som den har ført mig ind i, er det, jeg har skrevet min lille bog«⁶⁹. Ikke desto mindre lod Skovgaard-Petersen i en ny udgave samme år de påankede afsnit udgå, først og fremmest om sondringen mellem »kødelige« og »åndsfulde kristne«, hvilket afstedkom en let ironisk kommentar fra *H. Bjarnesens* side⁷⁰.

Til gengæld kunne Skovgaard-Petersen glæde sig over, at Olfert Ricard i sin anmeldelse erklærede, at han »ikke længe har læst nogen bog med så megen hjælp i som i denne. Den er et ord i rette tid og vil have ærende i vide kredse«⁷¹. Men endnu flere år efter beklagede Skovgaard-Petersen sig i et privatbrev til pastor A. Fibiger, som havde givet bogen et godt skudsmål i Kristelig Dagblad, over, hvor vanskeligt han har haft ved at vinde forståelse inden for Indre Mission; han var tilmed vidende om, at der stadig »findes skumlere dér«⁷². Missionsmand i betydningen »partigænger« var han altså ikke⁷³.

Fasen med småskrifter beregnet for KFUM-ungdom og studenter sluttede med »Ungdommens Bog«, 1909. Her afmales det menneskelige Jesus-billede og beskrives »gennembrudsårenes« psykologi med den udførligt skildrede »trang til at møde Jesu guddommelige frelsermagt«.

Idealitet og etisk handling er i højsædet, mens teologiske lærespørgsmål over sat på vågeblus. »Det hele menneske« har – som hos Ricard – en fremskudt position, og kulturspørgsmålene passerer – om end hurtigt – revy⁷⁴. Bogen er blevet karakteriseret som typisk liberalteologisk, inspireret af F. C. Krarup⁷⁵, men Skovgaard-Petersens hidtidige placering i det kirkelige og teologiske spektrum med en umiskendelig afhængighed af den internationale helliggørelsesbevægelse, som han ikke selv véd af eller vil vide af, gør det mere sandsynligt, at det fortsat er inspirationen herfra, der gør sig bredt gældende. Det *er* faktisk svært at forestille sig Skovgaard-Petersen som liberalteolog, – alene hans forsigtige omgang med bibelsynet gør det tvivlsomt.

Pastor *Henry Ussing*, som lagde navn til lederskabet af det arbejds-team, der her er sat fokus på, adskiller sig fra flertallet af medarbejderne ved først at komme til Keswick i 1925, da han »på Nyborgmødernes vegne modtog en højtidelig Indbydelse til at deltage i Keswickmødernes halvhundred Aars Jubilæum«⁷⁶. Denne forsømmelighed skyldtes givetvis ikke uvilje, – nok snarere, at han som den lidt ældre iblandt dem til et vist punkt havde fulgt en noget anderledes udviklingslinje. Han havde haft et givende studieophold i England i 1880, også omfattende fromhedsytringer og praktisk kirkelig foretagsomhed, iagttagelser, der gjorde et uudsletteligt indtryk på den unge teolog, men Keswick blev han snydt for, fordi navnet og aktiviteten dér endnu var så lidt kendt, at eksistensen deraf end ikke gik op for ham. Han undskylder nærmest dette i sine erindringer⁷⁷.

Hans egentlige forskningsrejse var, som traditionen tilsagde, ellers gået til Tyskland, hvor han i Erlangen med professor *F.H.R. Frank* fik udbygget kendskabet til den såkaldte »erfaringsteologi«⁷⁸, hvorfra der i øvrigt ikke var noget uoverkommeligt langt spring til visse teologiske mærkesager inden for den anglo-amerikanske helliggørelseslære. Den brite, der først gjorde indtryk på ham, var den skotske kirkemand *Thomas Chalmers*, hans realisation af tankerne om »Church Establishment«, kimen til Det københavnske Kirkefond, og stiftelsen af Evangelisk Alliance 1846 og – nok i noget mindre grad for Ussings vedkommende – hans frikirkestiftelse⁷⁹. Denne optagethed af Chalmers og hans aktiviteter delte Ussing i øvrigt med *H.O. Lange* og pastor *Julius Friis Hansen*, to andre af kirkefondsfædrene.

Det var også *H.O. Lange*, der satte ham i forbindelse med den fremspirende kristelige studenterbevægelse, idet han blev bedt om at optræde som taler ved de første nordiske studentermøder med kristeligt program, som Lange havde hånd i hanke med som med så meget andet. En prædiken af *Hudson Taylor*, helliggørelsesbevægelsens store navn ved-

rørende »trosmission«, om genkomstforventning som tilskyndelse til missionsiver, hagede sig også varigt fast, og da studenterfrivilligbevægelsens amerikanske talsmand frem for nogen, *Robert P. Wilder*, i 1892 gæstede Danmark første gang, blev Ussing vundet for løsenet om »verdens evangelisation i dette slægtled«, som satte et helt umiskendeligt præg på Ussings første missionshistoriske arbejder⁸⁰.

I artiklen »Nogle tanker i striden om det engelsk-amerikanske«, 1900, bekendte Ussing sig næsten mere utvetydigt end nogen anden dansk folkekirkepræst i samtiden til de vestfra kommende impulser. Det hedder heri: »Den eksklusive konfessionalismes tid er og skal være forbi for bestandig (...). Det »lutherske« sind, der skyer al berøring med de reformerte, er ikke et bevis på styrke, men netop på svaghed (...). Der er en national forskel, <men> lad os ikke i selvforgudelse lukke øjnene for de sider, hvor andre folk – og i denne sammenhæng englænderne – er os overlegne; og vi trænger til at modtage påvirkning og berigelse fra dem. Der er en forskel, ja en modsætning mellem det sunde og det usunde (...). Mange konservative vinder en billig sejr ved at stille det sunde danske op imod det usunde amerikanske (...). For dem, der kender den amerikanske frivillig-bevægelse og véd, med hvilken besindighed den tager afstand fra de amerikanske usundheder, er det ofte komisk at se de konservative, der slet ikke har kendskab nok til at skelne, grue for den formentlige usundhed deri!«⁸¹.

Artiklen, der fremkom i et nordisk studenterblad, som Ricard og Skovgaard-Petersen redigerede, indbragte Ussing en skarp irettesættelse fra *Vilh. Beck*, Indre Missions formand, der sluttede sin beske kommentar med at erklære, at »danskerne har længe nok levet af udenlandsk kristendom, sådan som det danske folk måtte gøre det i sin åndelige umyndighedsalder.. Men med den grundtvigske bevægelse og Indre Missions arbejde har kristendommen i Danmark nået modenhedsalder og træder frem i danske klæder (...); vi gør bedst i at lade udland være udland og sige disse udlændinge, som stadig overrender os med deres simple eller halvsimple tale: I må hellere blive hjemme, til vi sender bud efter jer«⁸². Det er bemærkelsesværdigt, at Ussing ikke svarede, og at Ricard og Skovgaard-Petersen ikke optog Becks indsigelse i det blad, de redigerede, – men det er dog endnu mere bemærkelsesværdigt, at Vilh. Beck – som det fremgår af det citerede – vedkendte sig det åndelige slægtskab med grundtvigianismen samtidig med, at han i barske vendinger afviste den vestfra kommende vækkelsesprægede helliggørelsesbevægelse!

Adskillige andre danske kirkemænd, læge og gejstlige, kunne fortjene omtale. Mest nærliggende ville det være at dvæle ved de to alle-

stedsnærværende og derfor tidsprægende lægmænd *H.O. Lange* og *Harald Westergaard*, – Lange, som var med alle vegne, fordi han ikke kunne lade være med at blande sig, og Westergaard, som hele tiden blev spurgt, fordi han skønnedes uundværlig. Eller overkammerherre *Oscar Oxholm* (gymnasiast- og studenterbevægelsen) og kammerherre *Sophus Barner* (københavnsk vækkelses- og helliggørelsesaktivitet, siden også i provinsen: Indre Missions helliggørelsesmøder). Endvidere præster som f.eks. *Jul. Friis Hansen*, *Albert Schack*, *Johs. Nordentoft*, *Harald Ostenfeld*, *Oluf Olesen*, *L. J. Koch* m.fl.

Tysk liberalteologi og angelsaksisk »praktisk idealisme«

Antallet af de ovenfor fremhævede meget kendte kirkelige personligheder skønnes tilstrækkeligt til at dokumentere, at der i tiden op mod og efter århundredskiftet var ikke blot og ikke mest en hoben repræsentanter for en tysk-inspireret liberalteologi, hvis store navne var f.eks. *A. Ritschl*, *Jul. Kaftan*, *Wilh. Herrmann* og *A. Harnack*, – og her i landet påvirkede af en enkelt mands teologiske livsværk, *F.C. Krarups* forfatterskab, men at der side om side med denne tyske inspiration, som havde ærende specielt til teologer og andre akademikere, eksisterede en anden bevægelse med helt anderledes folkelig bredde, indkommet – efter den århundredlange solide tyske tradition opfattet som noget nyt, aparte, foruroligende, ja »farlig« – fra den vestlige verden, som typisk tidsfaktor nært beslægtet i teologisk henseende med liberalteologien, men kirkeligt af en helt anden struktur, præget af ønsket om og viljen til *aktivitet* såvel i det personlige fromhedsliv indadtil som i fælles praktisk udfoldelse udadtil, – det være sig bøn og bibellæsning (bedemøder og bibelkredse), vidnetrang (evangelisation), hedningemission, social praktik, optimistisk indsats med henblik på virkeliggørelse af en utopi, at identificere med Guds Rige. – »Praktisk kristenliv« kaldes denne aktivitet af dem selv.

Det vil føre alt for vidt her at gå i enkeltheder med navne og tanker, men mulige befordrere af udviklingen i tiden forud og i samtiden kan lige strejfes, således unitaren og romantikeren *Ralph W. Emerson* (og hans transcendentalisme), teologen *Horace Bushnell* og mystikerdyrkeren og helliggørelsesskribenten *Thomas C. Upham*, alle 1800tals-amerikanere; den skotske naturforsker og teologikyndige, vækkelsesprædikant og studenterleder *Henry Drummond* (d. 1897) samt den svenske filosofiunderviser *Pontus Wikner*, – navne (de fleste af dem), der hyppigt forekommer især inden for den kristelige studenterbevægelse.

Det foretrækkes her til belysning af tankegangen at fremdrage et par *angelsaksiske romaner*, litterært og teologisk helt upretentiøse, men med et aldeles tidstypisk ærende til læseren.

George Thorne: »Da det blev mørkt«, på dansk 1906, handler om en kristendomshader, der ved et snedigt udtænkt falskneri lader professionelle arkæologer finde Jesu grav i Jerusalem med rester af den begravende; dermed regnedes det for bevist, at Jesus ikke er opstanden, og i kølvandet på denne konstatering følger fortvivlelse, livslede, selvmord, voldshandlinger og krige, alt i et sådant omfang, at samfundsstrukturen knager i alle sammenføjninger, fordi kristendommen, der jo altså viser sig at være selve grundpillen for alle tænkelige (moralske) værdier, er taget bort.

Som den positive modpol kan man betragte *C.M. Sheldon*: »In His Steps. What Would Jesus Do?« 1896 (dansk oversættelse 1899: »I Jesu fodspor. Hvad vilde han gøre?«). Den vakte opsigt i samtiden både i USA og herhjemme, og hvor den ellers blev kendt, så vist ikke på grund af litterære kvaliteter, men som følge af dens emne og ærende, historien, den fortalte⁸³: En ukendt vagabonds død i en mindre amerikansk by får den samvittighedsplagede præst og indflydelsesrige medlemmer af den lokale menighed til at aflægge et højtideligt løfte om, at de det følgende år ikke vil foretage sig nogen handling uden først at have stillet sig selv det spørgsmål, hvad Jesus i den givne situation ville have gjort i deres sted. Romanens handling skildrer så naturligvis de forvandlinger og positive omvæltninger, som deres beslutning – taget strengt bogstaveligt og kompromisløst – afstedkommer for dem selv, deres familie, slægt og omgangskreds, efterhånden for hele lokalsamfundet. – Man kan i øvrigt ud fra enkeltheder i handlingsforløbet formode, at bogen er et indlæg til gunst for den amerikanske *social gospel*-bevægelse. – I sin anmeldelse skriver pastor A. Fibiger, at forfatteren »minder om de engelske helliggørelsesprædikanter, der også af og til kan lægge vægten vel ensidigt på det subjektive, på Jesu efterfølgelse«⁸⁴.

Med disse romantemaer er også intentionen i den Bushnell'ske »praktiske idealisme« taget på kornet, således når studenterlederen *Robert E. Speer* i »Mennesket Kristus Jesus« (dansk 1901, med forord af Harald Westergaard) holder for, at »Jesus er ophavsmanden til næsten alt, hvad der er godt og skønt i menneskelivet, og hvad er vel kristendom andet end Jesu indflydelse? (...) Alt, hvad vi finder hos Jesus, er det Guds hensigt at gøre med verden; menneskeheden skal være netop det, som dens søn og forbillede var«⁸⁵. – Studenterfrivillig-agitatoren *Robert P. Wilder* gør det klart, at for ethvert fremskridt er idealer en nødvendighed, og det største ideal er det, som giver kraft til at forvand-

le og forædle mænd. »Hvor som helst Kristi religion triumferer, forædles menneskets moral. Hans Ånd har bortskaffet gladiatorernes kampe, slaveri og menneskeofringer. Den har hævet kvinden, beskyttet barnet, bygget hospitaler, forsvaret samvittighedens frihed, befæstet international lov. Den er en fjende af selvmord, drukkenskab og usædelighed (...). Andre religioner frembyder mange smukke tanker, men kristendommen alene giver kraften til at leve et liv i harmoni med lærdommen«⁸⁶.

»Sejr over synden« er det store, skønne, glade, triumferende løsen, det ideligt gentagne feltråb, men er ikke at forstå som en varigt opnåelig tilstand af konstant karaktér med borttraderet syndighed, men som den daglige, mandige kamp mod og sejr over de enkeltfristelser, der ved manglende agtpågivenhed kan føre til, at man synder; en kamp og en sejr ved den kraft, som udgår fra Kristi kors, fra Jesus-idealet, fra Kristi iboen, fra Helligåndens iboen, Helligåndens virke i den troende, der har overgivet sig helt til Gud⁸⁷.

Det er et ekko af denne teologi og forkyndelse, vi har haft lejlighed til at aflytte hos de danske kirkemænd, der er blevet præsenteret ovenfor.

Vestlige »aflæggere« i Danmark

Nyborg-møderne blev ikke den eneste nye aktivitet, der sattes i værk af denne kreds; ejheller nøjedes de med at medvirke – fast eller sporadisk – i KFUM og studenterarbejdet, men en række aktiviteter udløstes i samme ånd i samme miljø. Nogle af de ledende havde deltaget i det skelsættende fælleskirkelige ydre missions-stævne i *Edinburgh 1910*, ledet af *John R. Mott*⁸⁸. Efter engelske forbilleder hjembragte *Joachim Moltke* idéen til *Dansk Bibelskole*, som bl.a. Ussing og Ricard blev gjort endog stærkt interesserede i at få virkeliggjort; det lykkedes i 1912 med C. Skovgaard-Petersen som den første forstander⁸⁹. Det var også Joachim Moltke, der – tilmed via Mott – hjemkom med nyindvundet viden om en interkonfessionel lægmands-missionsbevægelse, stiftet 1906 i New York som en bredere folkelig pendant til studenterfrivillig-bevægelsen; Hans Koch kalder direkte den nye bevægelse for »et barn af studenterbevægelsen«.

Da H.O. Lange hørte om denne nye lægmandsbevægelse, var han på sin karakteristiske måde straks fyr og flamme, for dette var en intim kombination af to af hans kristenlivs hovedinteresser: ydre mission og selvstændig lægmandsaktivitet. John R. Mott blev kaldt til Danmark af Moltke og lagde med Lange som tolk sagen frem ved et stormøde i Studenterforeningen 1912, og derefter var *Lægmandsbevægelsen for Ydre*

Mission, *LYM*, en kendsgerning, båret frem af lægmænd og kun med mandlige medlemmer, naturligvis med eget medlemsblad, *Mænd og Mission*⁹⁰.

Et bemærkelsesværdigt team

Det var uden for al tvivl Københavns Indre Mission, som aldrig bør forveksles eller identificeres med Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark, de i det foregående fremhævede kirkelige personligheder stod nærmest af bestående kirkelige foreteelser. Vi møder da også op gennem århundredets første årti bestandig deres navne i hovedstadsmissionens blad, »*Sæd og Høst*«, 1902-1910, redigeret af foreningens tidligere sekretær, fra 1905 dens formand, pastor *Henrik Hoffmeyer*, der stod KFUM og den kristelige studenterbevægelse nær og gav disse bevægelser megen spaltepads, ligesom han – åbenbart med særlig velvilje – stillede bladet til rådighed for meningstilkendegivere som Vald. Ammundsen, Hans Koch, Harald Ostenfeld, Olfert Ricard (vist den hyppigst forekommende), kirkefondspræsterne med flere ligesindede samt f.eks. en åndsbeslægtet nordmand som *Thv. Klaveness*.

Dette blad gik imidlertid ind, da Hoffmeyer 1910 blev stiftsprovst, og det foranledigede H.O. Lange til at henvende sig til Hans Koch, om han ikke kunne tænke sig for Kirkefondet og hovedstadsmissionen at blive ledende redaktør af et nyt blad, som Lange (efter et fransk forbillede) tænkte sig skulle hedde »*Plovfuren*«, et blad, der var lægmandsorienteret, ville agitere for voluntarisme som bærende princip i arbejdet for Guds Rige, ville kompromisløst bekæmpe smudspressen og alle demoraliserende tendenser, – og så frabad Lange sig rent personligt, at man spildte spaltepads på lyriske islæt!⁹¹

Hans Koch var med på tanken og fik ved sin side en redaktionskomité bestående af H.O. Lange, Harald Westergaard og det journalistiske naturtalent, pastor *Johs. Nordentoft*, der – via socialt engagement og nært bekendtskab med Hans Koch, hvis kollega og foresatte han en tid havde været ved den nye Hellerup kirke – var på vej ind i inderkredsen af de vestligt orienterede kirkemænd.

Det direkte samarbejde med Kirkefondet blev af kort varighed; derefter stod redaktionskomitéen også som udgivere. Der var ikke tale om noget brud, men måske Hans Kochs interesseområde var større end som så, og hans pen var usædvanlig sprælsk. Som tidligere nævnt gjorde han »*Plovfuren*« til et af de mest spændende kirkelige organer, der har set dagens lys i Danmark. Uden at være kværlulant eller insinuerende var han den frygtløse polemiker, der – åbenbart uden andet motiv

end det moralske krav om fuld ærlighed – efter tur lagde sig ud med både de grundtvigske (J.P. Bang m.fl.) og med Indre Mission (Carl Moe m.fl., endog med den elskelige Fr. Zeuthen) og med ømskindede forfattere, hvis bøger han sagde sin usminkede mening om (f.eks. Skovgaard-Petersen, som ellers var en nær medarbejder i det kirkelige).

Vægtige artikler med teologisk, kirkeligt, kulturelt og socialt indhold af bl.a. Vald. Ammundsen, Eduard Geismar (det hyppigst forekommende navn), H.O. Lange, L.P. Larsen, Johs. Nordentoft og Olf. Ricard er så at sige strøet rundhåndet ud over siderne i dette blad, ofte noget af det ypperste, de pågældende har begået i den opbyggeligt-oplysende genre, f.eks. adskillige afsnit i Geismars: »Guds Naades Dyb«, 1915. »Plovfuren«, 1911-1917, overlevede kun med få måneder Hans Kochs fratræden som redaktør i foråret 1917.

Endnu et organ bør nævnes, som er umiskendeligt præget af denne kreds af flittigt skrivende teologiske skribenter, nemlig årsskriftet »*Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter*«, som Johs. Nordentoft begyndte at udgive ved adventstide 1924 og derefter hvert år til sin død 1948. Hvilke personligheder og opfattelser der stod hans hjerte nærmest, røber sig – meget mærkbart i særdeleshed i de første årgange i 1920'erne – stort set af forfatternavne, nekrologudvælgelser og omtale i hans omhyggelige oversigter over det svundne års kirkelige begivenheder (vægtige kilder til periodens kirkehistorie). Der er i l. bind artikler af Vald. Ammundsen, Eduard Geismar, Hans Koch, Chr. Ludwigs, Harald Ostenfeld, Olf. Ricard, Skovgaard-Petersen og Henry Ussing. Det er næsten som endnu en Nyborg-møde årbog! Der kan således ikke råde tvivl om, hvor udgiveren havde sine nærmeste kirkelige kontakter.

Flere »medlemmer« af den samme kreds var i øvrigt særdeles aktive inden for *Den danske Præsteforening*, som blev stiftet 1896 på foranledning af pastor Julius Friis Hansen, Kirkefondets sekretær. Efter hans død blev Harald Ostenfeld formand og redaktør af medlemsbladet, som dengang hed »*Maanedssblad for den danske Folkekirke*«. Foreningen og bladet domineredes i en årrække af navne som Ostenfeld, Hans Koch, Alb. Schack, Henry Ussing m.fl. fra den her omhandlede kreds.

Og faktisk var det i den samme kreds, man fandt de afgjort foretrukne talsmænd, f.eks. som foredragsholdere ved *videnskabelige præsteker* og til det årlige træf i *Almindeligt dansk Præstekonvent*. Hans Koch stod endog – i alt fald nogle år, mens han var præst på Fanø, – for arrangementet af et flere dages *stævne for unge præster*; det siges at være en direkte opfølgning og efterligning af de nordiske, fra 1905 danske, studenterstævner med kristeligt program⁹². Og efterhånden dukkede flere af dem op på bispestole, således Harald Ostenfeld (Sjællands

stift), Paul Oldenburg (Aalborg), Johs. Gøtzsche (Viborg), Oluf Olesen (Ribe) og Valdemar Ammundsen (Haderslev). Andre sluttede karriären som stiftsprovster; f.eks. Henry Ussing og C. Skovgaard-Petersen, Henrik Hoffmeyer, Fr. Schepelehn (Viborg) og C.I. Scharling (senere også biskop) kan oprindeligt henregnes til samme teologiske kategori.

En fjerde folkekirkelig retning – præget af »det engelske«?

Det kan ikke undre, at man i den kirkelige offentlighed talte om, at der da vist eksisterede en »fjerde retning« i Folkekirken foruden Indre Mission, grundtvigianerne og Kirkeligt Centrum. Denne »nye« retning var så upræcist afgrænset og løs i konturerne og vag i fælles formulering, at den fik mange betegnelser med på vej i samtiden: »den nye retning«, »vækkelsesretningen«, »den nye Indre Mission« (som dog dækkede et videre, endnu mere upræcist begreb)⁹³, »den nye retning i København« »KFUM-retningen«, »den Ricard'ske retning«. Hyppigt forekommer betegnelsen »den engelske retning«; derimod har jeg aldrig i kilder fra den tid mødt navnet »den liberale eller liberalteologiske retning«. Mens adskillige af de her nævnte navne kun forekommer kortvarigt, synes »fjerde retning« at have været den længstlevende.

Betegnelsen »fjerde retning« dukker op i 1897, benyttet af Diakonissestiftelsens præst, *N. Dalhoff*, om noget i retning af Københavns Indre Missions teologiske og kirkelige forudsætninger suppleret med Wichern'sk diakonisyn og diakoni-engagement. *Vilh. Beck* spurgte forarget: »Den fjerde retning, hvad mon det er for en indretning?⁹⁴ – Den indretning hørte man da heller ikke mere til i den forbindelse.

I Kristeligt Dagblad anmeldte pastor *A. Fibiger* i 1908 *Gabriel Koch*: »Præst og Menighed« og omtaler uden videre forfatteren som hørende til »4. retning«, angiveligt dermed udpeget som repræsentant for »det engelske«. Det kan nok overraske. Gabriel Koch var snarest »erfarings-teolog« af prof. *Peder Madsens* skole, men havde tilegnet sig et nuanceret bibelsyn, som i løbet af 1890'erne lagde en vis afstand mellem ham og Indre Mission. Han vendte sig lige frygtløst mod »syndfrihedslæren«, en radikal udløber af den internationale helliggørelseslære, og mod at lade sig intimidere af et bibelfundamentalistisk lægfolk, der beskyldte ham for rationalisme⁹⁵. – Men nu var benævnelsen »4. retning« i alt fald blevet kædet sammen med »det engelske«.

Betegnelsen blev taget op af prof. *J. Oskar Andersen* i en fyldig artikel, indeholdende anmeldelser af *H. Martensen-Larsen*: »Tvivl og Tro«, *Olfert Ricard*: »Kristus og hans Mænd« samt *Skovgaard-Petersen*: »Ungdommens Bog«, alle udkommet 1909. J. Oskar Andersen

bobler af optimisme: Nu er de nye tider omsider over os. Det er uhjælpeligt forbi med »det moderne gennembruds« (kulturradikalismens) fraser om videnskabens lys, der hævdes at have fortrængt religionens mørke og altså »bringer folket frelste kår« (citater fra en ny universitetskantate). Nu er der sandelig »en åben dør for evangeliet, som der ikke har været det i vort folk i mange slægtled«, – og sådan er det blevet, fordi kirken ikke mere lever blot på fædrenes arv, men har set tidens udfordringer i øjnene og ladet opgaverne præge forkyndelsen mærkbart.

»Der er en ny retning, der er ved at arbejde sig frem i vort kirkeliv, mest kendemærket ved dens apologetiske forkyndelse, dens historiske og psykologiske fordybelse i Skriften (navnlig i dens Jesus-skildring, hvorigennem spørgsmålet, hvem han var, og hvad han vil vor tid, stilles skarpt frem), dens stadige fremhævelse af, at kristendom giver kraft til at leve og overvinde synden, idet den appellerer til viljen og behersker viljeslivet, dens sans for individualiteter og derved dens opgivelse af tidligere tiders næsten metodistiske forståelse af frelsesvejen, dens stærke forståelse af bønnens og det moralske livs betydning for den religiøse fremvækst, dens samfundssans og pegningen på, at menighedsliv betyder menighedsarbejde«.

Denne nye retning står ofte uforstående over for den ældre dogmatiks sluttede tankesystem og dens overbevisning om at have formuleret den urokkelige sandhed. Den vil ikke vove sig længer ud, end den personlige religiøse erfaring kan bære. Den anerkender den moderne bibelforskningens ret og resultater, men »holder fast ved Det nye testaments Kristus-billede og virkeligheden af den frelser, der er vejen og sandheden og livet for os som for den første slægt af disciple, og den stræber efter at »gøre ham til konge«, såvel i eget liv som i menigheden. Og den er faktisk blevet leder for en mægtig bevægelse blandt de unge«.

Det er et meget præcist billede, J. Oskar Andersen her tegner af en »ny« eller en (i samtiden opnævnt) »moderne« teologi. – Umiddelbart kunne det se ud som et signalement af en yderst moderat liberal-teologi, inspireret af f.eks. F.C. Krarup eller Edvard Lehmann, men i alt fald to ting røber, at det faktisk er den vestfra kommende indflydelse, han har i tankerne, nemlig fremhævelsen af, at »menighedsliv betyder menighedsarbejde« (jfr. yndlingsvendingen »praktisk kristenliv«) og citatet: at »gøre Jesus til konge«. Det er vel primært den kristelige studentbevægelse, som han havde et nøje kendskab til, også set indefra, der står for hans tanke. Han slutter med at udtale, at han ikke tør spå om, hvorvidt den skitserede »nye teologi« vil blive til »en bestemte kendemærket »fjerde retning«, eller den umærkeligt vil lade »forvandlingens lov« gennemsyre de gamle retninger i vor kirke«, men af hans

hvasse kommentarer til de hidtidige kirkelige retningers uforstående reaktioner på den nytilkomnes eksistens må man nærmest få det indtryk, at han anser den nye retning for at bære sejren i sit skød alene af den grund, at den er så helt i pagt med tidens behov⁹⁶.

Sammenstillingen af Martensen-Larsen, Olfert Ricard og Skovgaard-Petersen røber det løse og vage ved betegnelsen »fjerde retning«. Martensen-Larsen var efter alt at dømme ikke påvirket fra vest, men kom (alene i kraft af familietraditioner) fra et konservativt kirkesyn og en ikke-vækkelsespræget teologi via Kirkeligt Centrum til en accept af liberalteologiske synspunkter, voldsomt anfægtet af tidens naturvidenskabelige og »bibelkritiske« udfordringer; »en ganske almindelig patologisk religionskrise, på temmelig kunstig måde sat i forbindelse med den nyere teologi, særlig bibelkritik,« skrev F.C. Krarup noget nedladende om den bog, J.O. Andersen roser så stærkt⁹⁷. – Dog bør det nævnes, at M.L. var nær og fortrolig ven med Skovgaard-Petersen⁹⁸.

Ammundsen skrev i 1926 i en kirkehistorisk skitse efter omtale af Kirkeligt Centrums forgæves forsøg på at gøre sig gældende hos lægfolk, at »så begyndte man at tale om fjerde retning. Det er en række præster og dertil sig sluttende lægfolk, som i deres arbejde står Indre Mission nær, men de vil ikke lade sig anbringe i nogen rubrik, – er derfor egentlig heller ikke en retning. De vil værne deres frihed, til en mere vidsynet teologi og til samarbejde med andre«. Deres stræben går ud på »at være på én gang midtpunktsøgende og vidtfavnende«⁹⁹.

Man kunne f.eks. under N.P. Arboe-Rasmussen sagen, der førtes på regulære liberalteologiske, Harnack'ske præmisser, opleve, at unge retningsfrie præster blev omtalt som værende »af L.P. Larsens, Ammundsens og Ricards skoler«¹⁰⁰.

Jeg er selvsagt ikke statistiker og har ikke kunnet finde hverken materiale eller metode til fremskaffelse af antydningssvis eksakte resultater¹⁰¹, men både fra min forskning i århundredets første årtier og fra mine personlige erindringer om 1930'erne og 40'erne, indtil barthianiseringen slog ensrettende igennem i alt fald i præstestanden, mener jeg at ane omridset af et kirkefolk af *lægmænd og -kvinder*, som gennem medlemskab af KFUM eller KFUK havde modtaget varig tilskyndelse til at afgive evner, tid og kræfter til kirkelig og kristelig aktivitet i menighedsråd og bestyrelser for kristelige foreninger og institutioner. Dertil svarede *præster*, der synes at have modtaget den første kristelige påvirkning som børn i KFUMs drengeafdelinger, fortsat og suppleret gennem gymnasiastbevægelsen, i universitetsårene gennem den kristelige studenterbevægelse, måske i forbindelse med foreningsarbejde i KFUM, indtil slutningen af 20'erne under stadig påvirkning af gudstjenestebesøg hos

Ricard og med ham åndsbeslægtede, især københavnske, præster – og fulgt til egen fremtidig kirkedør af Ricard som lærer i homiletik.

Det var afgjort ikke noget liberalteologisk parti så lidt som en afart af Indre Mission. Det var en retning uden organisation, – de kunne selv som de individualister, de ofte var, men det fælles grundpræg var, hvad man i sin tid, med god mening i, kaldte »det engelske«¹⁰².

Noter

1. Medlemsbladet Sursum Corda 1907, 16 og 18
2. Jfr. Regin Prenters artikel under dette stikord i Nordisk teologisk uppslagsbok II, 1955, s. 794-800
3. Den danske kirkes historie VIII, 1966, s.50ff; jfr. samme: Kirken igår og idag, 1955, s. 76ff.
4. Særlig udførlig behandling i P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953
5. Den danske kirkes historie VIII, s. 91. – Haderslev Stiftsbog 1973, s. 42.
6. Kirken igår og idag, s. 106
7. Kirken igår og idag, s. 113. Udhævelsen er Lindhardts. – Om Ricard udførlig dokumentation i E.Olesen: Der stod et vejr fra vest, ventelig 1997.
8. Fra Romantisme til Realisme. Oplevelser og Tanker, 1930, s. 72ff.
9. Fra Romantisme til Realisme, s. 82ff.
10. Breve i Krarups ark. KB Utilg. 194
11. Men i 1907 talte Edv.Lehmann i Kbhvn.s KFUM (i en foredragsrække: Bøger i Norden i de senere år) om: »To danske religionsfilosoffer: Høffding og lic. Krarup«. Maanedssblad Kbhvn.s KFUM febr. og marts 1907.
12. Det 7. nordiske studentermøde med kristeligt program afholdt i Sorø sommeren 1903 (Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun, red. P.G. Lindhardt, 1960, s. 7, 117, 124, 135). – Artikel »Om forståelsen af Kristi guddom« i Studenterhjemmets Julebog 1904, s. 8ff. – Studenterhjemmet 28.02.1905 indleder om »det faste punkt« (»subjektivist-debatten«) sammen med J.P. Bang.
13. Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun, red. P.G. Lindhardt, s. 36f. Brev nr. 14 af 22.12.1910.
14. Om Sorømødet 1910 foreligger åbenbart ikke, som efter de flg. møder af slagsen, nogen trykt rapport. – Referater i Kristeligt Dagblad 11. og 12.07.1910. Jfr. P.G. Lindhardts note 23 i den i note 12 nævnte bog, s. 38.
15. Hillerød-Mødet 4.-7.Juli 1911. – Plovfuren 1911, s. 478, 489f. 504f.
16. Nyborg-Mødet 8.-11. Juli 1912 (derefter årlig publikation). – Plovfuren 1912, s. 440f. m.fl.st.
17. Om helliggørelsesbevægelsen og Keswick, E. Olesen: De frigjorte og trællefolket, 1996. – Om Keswick og Nyborg Strand, H.Ussing i Nyborg-Mødet 1935, s. 9ff. (jubilæumsart.).
18. Martha Lunde (red.): Albert Lunde. Minner fra hans liv. Oslo 1939. – Sorø-mødet og de følgende »Keswick-møder« ikke omtalt, derimod betænkeligheder og brydninger. – C.Fr. Wisløff: Norsk kirkehistorie III, 1971, s. 141ff.
19. Den mest givende kilde er Volmer Krohn: Personlige Optegnelser til Familien, 1922, der imidlertid kun foreligger i højst begrænset, duplikeret, ikke offentlig, udgivelse (jeg har et eksemplar); Krohn mødtes med Hans Koch i Keswick og blev den prakti-

- ske arrangør af de danske stævner for en lang årrække fremover, så at sige Hans Kochs »højre hånd«. – Se også H. Ussing: Tilbageblik over 25 år, Nyborg-Mødet 1935, der med fuld ret sætter denne mødeaktivitet i nært slægtskab med de nordiske studentermøder med kristeligt program i årene 1890-1903. – Olf. Ricard: Af Danmarks Kirkehistorie 1900-1925, i: Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter (red. Johs. Nordentoft), 1925, 81ff. spec.98f. – Ernst Moltke: Joachim Moltke – en Kristi stridsmand, 1962, s. 127 gengiver efter Ernst Kjærsgaards hukommelse, som forf. stoler ukritisk på, en del oplysninger, der skal tages med forhold; f.eks. var det ikke Ussing, men V. Krohn, der mødte Hans Koch i Keswick sommeren 1909. Jfr. H. Ussing: Min Livsgerning som jeg har forstaaet den II, 1940, s. 60ff.; C. Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddets tegn og I Kirkens Tjeneste, 2. udg. 1949, s. 307ff. (mange fejl vedr. detaljer).
20. Nyborg-Mødet 1912, s. 15.
 21. Efter Frode Beyer: Valdemar Ammundsen. Liv og Tanker. 1954, s. 92.
 22. Aftrykt Plovfuren 1916, s. 340ff.
 23. E. Moltke: Joachim Moltke, s. 23ff.
 24. L.P. Larsen i dagbog 29.07.1899 (LPLs ark. RA 5845).
 25. J. Moltke: Forbøn og Sambøn, i: Excelsior 1901 (5.årg.), s. 41.
 26. Ricard til faderen 28.01.1896, til broderen Cecil 24.06.1896 (Ric.s ark. KB Utilg. 423).
 27. Pastor Vilh. Sørensen, Husby, til pastor Chr. Siegmundfeldt 11.09.1899 (Østerlandsmissionens ark. RA 10.065). – Jfr. det grundtvigske Kirkebladet 1900, s. 544: Ricard »minder i sin stil stærkt om mænd som Moody og Spurgeon og er vistnok også i det hele påvirket af engelsk-amerikansk kristendom«.
 28. Vejledning til dagligt selvstudium af Jesu Kristi liv, 1900, s. 3.
 29. Morten Pontoppidan II, 1953, s. 192, note 98.
 30. Maanedssblad Kbhvn.s KFUM nov.1900.
 31. Hans Nielsen og Olf. Ricard (red.): Tag og læs! Korte Læsestykker til Bibeltekster på hver Dag i Året for de unge. 1904, s. 237 (20.06.).
 32. Det forekommer uden mening, når Arne Schmidt: L.P. Larsen's teologi og missionssyn, 1961, s. 24 kalder Wikner for »før-ritschlianer«. – Th. Frid: Kristendommens utveckling på nya testamentets grund, i: For Kirke og Kultur. 1899, s. 3ff. (som Schmidt selv henviser til) udtrykker på helt anden vis noget væsentligt, når det – efter et Ritschl-opgør – hedder om Wikner, at han, hvad dette angår, »rørber nærmere åndeligt slægtskab med de angelsaksiske end med de germanske nationer«.
 33. Se note 27 her, Vilh. Sørensens brev.
 34. Oneness with God. London, Madras og Colombo. 1904, s. 66f., 77.
 35. Arne Schmidt: L.P. Larsen's teologi og missionssyn slører dette ved at introducere Krarup uden at gøre det klart, at kardinalpunkter i L.P.Larsens teologiske tænkning var afklarede, før Krarups blev kendt (a.a., s. 32ff). – Det samme gælder det postulat, at vi hos ham »finder det teologiske grundlag for den forkyndelse, som tidens mest skattede kirkemænd Ricard, Skovgaard-Petersen, Ed. Geismar, L.P. Larsen m.fl. fremførte. Enten de var sig denne afhængighed eller lighed bevidst eller ej, så er den ikke til at komme udenom« (a.a., s. 33). – Hvad der i denne sammenhæng primært ikke er til at komme udenom, er A.Schmidts afhængighed af P.G. Lindhardt; havde han – med sit indblik i tidens amerikansk-engelske indflydelse – selv undersøgt sagen, var han kommet til et andet resultat.
 36. Dagbog 28.07.1899 (L.P. Larsens ark.). Jfr. C. Bindslev: L.P. Larsen. 1945, s. 118. – A. Schmidt: L.P. Larsens teologi og missionssyn, s. 42, lige netop nævner, at LPL

- havde kontakt med helliggørelsesbevægelsen, men lægger hovedvægten på at postulere påvirkning fra Ritschl-Krarup.
37. Ammundsen: Fra kristelige studentermøder, i: Julestjernen 1925, s. 22. – F. Beyer: Valdemar Ammundsen s. 89ff., 97ff.
 38. Her efter: Sæd og Høst 1908, s. 570, gengivelse af et indlæg af Ammundsen i Høj-skolebladet. – Til Hans Koch skrev han 22.11.1906: »Hvor er det en interessant tid at leve i. Også en vanskelig. Jeg er ikke glad ved den skylle af tysk radikalisme, som vi nu får om os. Jeg føler mig stående med dobbelt front. Dels mod en ortodoksi, som er sammenstykket af meget ulige dele, endnu mere mod dem, der skalter og valter med Jesus-skikkelsen aldeles som de vil (...). Mere og mere kommer jeg til, at det afgørende spørgsmål, hvor jeg helt står sammen med de gammeldags, er det med synden. Deraf afhænger igen synet på frelsen og frelseren« (Hans Kochs ark. RA 5779). – Se i øvrigt Jens Holger Schjørring: Liberalteologi og etisk idealisme hos Valdemar Ammundsen, i: Kirkehist.Saml. 1979, s. 85ff., der efter mit skøn i langt højere grad end samme forf.s: Kristendom og socialt engagement. V. Ammundsen og hans samtid. 1980, tilgodeser spændvidden i Ammundsens psyke og synspunkter, jfr. kritikken af sidstnævnte værk hos Torben Christensen: Ammundsen-opfattelsen i nyere dansk teologi, i: Fønix 1980, s. 334ff., – en fremragende lille afhandling, når lige bortses fra en lidt smålig kritik af en forfriskende utraditionel sprogbrug.
 39. Se f.eks. Ammundsen: Menigheden og Theologien. 1906. – Samme: Til Opgør. 1912, s. 15ff.; jfr. F. Beyer: Valdemar Ammundsen, s. 49ff., 75ff. – J.H. Schjørring i Kirkehist. Saml. 1979, s. 92ff.
 40. Ammundsen til prof. P. Madsen, Cambridge 11.08.1902, afr. i P.G. Lindhardt (udg.): Brevvexling mellem Peder Madsen og Valdemar Ammundsen i: Kirkehist. Saml. 1970, s. 109, 111, 112.
 41. Torben Christensen, i: Fønix 1980, s. 351.
 42. Ammundsen: Kristendom og Moral, i: Dansk Tidsskrift 1903, s. 568, 575. – Noget omredigeret optr. i: Til Opgør. 1912, s. 66ff.
 43. Vandrebog (i vennekreds) 1904, cit. efter F. Beyer: Valdemar Ammundsen, s. 48. – Når Otto Møller i 1906 kalder VAs teologiske holdning »en blanding af tysk vild kritik og engelsk føleri« (En Brevveksling II, 1916, s. 394), finder jeg karakteristikken uberegtiget. Den »vilde kritik« i det tyske undgår han helt, og det samme gælder ganske den vitterlige sentimentalitet i en del af det engelske.
 44. Ammundsen: Amerikansk Religiositet, i: Dansk Tidsskrift 1905, s. 746ff.
 45. Torben Christensen i: Kirkehist. Saml. 1976, s. 309, 326. – Samme i: Fønix 1980, s. 351. – J.H. Schjørring: Kristendom og socialt engagement, spec. s. 119ff. – Om det økumeniske virke se: In memoriam Bishop Valdemar Ammundsen. Udg. af World Alliance for International Friendship Through the Churches. Universal Christian Council for Life and Work. U.å. (vel 1937).
 46. Fra kristelige Studentermøder, i: Julestjernen 1925, s. 22. – Amerikanske Religiositet, i: Dansk Tidsskrift 1905, citat s. 753.
 47. Amerikansk Religiositet, i: Dansk Tidsskrift 1905, s. 754.
 48. Kaj Munk: Foraaret saa sagte kommer. 1944, s. 266.
 49. Eduard Geismar: Minder fra min Studentertid, i: Studenterhjemmets Julebog 1909, s. 42. – Samme, i: Plovfuren 1917, s. 677f.
 50. P. Helweg-Larsen til forældrene 13.11.1896: »Geismar talte i torsdags i Studenterhjemmet, rejser nu til England for flere år« (V.L. Helweg Larsens ark, RA 5606).
 51. Hans Kochs referat (af E. Geismar-udsagn), i: Maanedssblad for den danske Folkekirke 1903, s. 105. – Ligesom Hans Koch (1896) og Ammundsen (1902) aflagde også

- Geismar – med prof. Harald Westergaard som mellemmand – besøg hos John Malcolm Ludlow (1899); Torben Christensen, i: Kirkehist. Saml. 1976, s. 309, 326.
52. E. Geismar: Studenterforbundets 25 Aars Jubilæum 18. Oktober 1917, i: Plovfuren 1917, s. 673ff.
 53. For Kirke og Kultur 1899, s. 504.
 54. Her henvises kun til N.H. Søb: Dansk teologi siden 1900. 1965, s. 60, 105ff., samt til J.H. Schjørring: Theologische Gewissensethik und politische Wirklichkeit. Das Beispiel Eduard Geismars und Emanuel Hirschs. Göttingen 1979, spec. s. 30ff. – Ingen af disse har dog fået øje på det angelsaksiske aspekt, men Søb a.a., s. 114 går med god grund i rette med A. Schmidt: L.P. Larsens teologi og missionssyn, s. 33, hvor det hævdes, at bl.a. Geismar »fandt det teologiske grundlag for <sin> forkyndelse« i F.C. Krarups liberale teologi. – Sandheden er, at Krarup og Geismar, helt ned til det fundamentale temperament, stod hinanden ganske fjernt.
 55. Hans Kochs anmeld. af Kristendom og Udvikling i: Maanedblad for den danske Folkekirke 1903, s. 105.
 56. Hans Koch: De kristelige Studentermøder i Norden, i: Studenterhjemmets Julebog 1903, s. 68, 69.
 57. Jfr. Torben Christensen: Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow, i: Kirkehist. Saml. 1976, s. 299f., 303, 312, 317f.
 58. Hans Koch, i: Studenterhjemmets Julebog 1903, s. 68.
 59. I Plovfuren 1913, s. 350, skriver han: »Vi har ikke bedre råd at give den unge student end dette: Tag med til et af disse møder! (...) Vi er snart en stor flok, som er enige om, at de kristelige studentermøder hører til vore allerværdifuldeste ungdomsminder«.
 60. Hans Koch: Broderskabsbevægelsen i Tyskland, i: Plovfuren 1912, s. 434 (broderskabsbevægelsen = die Gemeinschaftsbewegung, den tyske udformning af helliggørelsesbevægelsen).
 61. C. Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste, 2. udg. 1949, s. 82ff., 107ff., 159ff.; – 106f.
 62. Ordinationsvita af 31.01.1894 i Ordinationsprotokol 1856-1898, som meldes bortkommet, siden jeg benyttede den på Københavns (Sjællands) Stifts bispekontor. – Den efterlyses herved atter (jfr. Kirkehist. Saml. 1986, s. 160 note 36).
 63. Opr. har han som titelmuligheder foreslået: »Ansigtstudtrykket og hjertets skjulte menneske«, »Åndsliv og ydre« eller (»hvis det ikke er for vovet«): »Hvorledes man kommer til at se godt ud«. Breve til landssekretær pastor H.F. Poulsen 15.01.; 21.01. og 04.03.1901 (KFUM og KFUKs ark., RA 10.381). – Han ville ledsage foredraget med kultegninger eller lysbilleder.
 64. Således formuleret i Maanedblad for Kbhvn.s KFUM juni 1899. – Referat af det holdte foredrag i De unges Blad 1899, s. 104, jfr. Chr. Gad: Da vi var Unge. 1928, s. 121f.
 65. Kirken igår og idag, s. 111.
 66. Jfr. den meget positive anmeldelse i det nordiske studenterblad Excelsior 1899 (4. årg.), s. 15 ved P. Oldenburg, og i Kristeligt Dagblad 16.12.1899 ved A. Fibiger. – I en skarp indsigelse mod P.G. Lindhardt's vilkårlige behandling af bogen (og forfatteren) anlægger N.H. Søb: Dansk teologi siden 1900, s. 225, ganske samme syn som jeg. – Man kan undre sig en kende over, at Skovgaard-P. i sine erindringer (2. udg.), s. 161, kun går ind på den indvending mod den omstridte bog, at den »gør kristendommen dennesidig«, men det kan vel netop være udtryk for en vægring ved at blive betragtet som »liberal teolog«.
 67. H. Martensen: Den christelige Dogmatik, 4. opl. 1883, s. 394 (§228) m.fl.st.

68. H. Bjarnesen: Fyldt af Ånden, i IMT 1905, s. 664ff.
69. Skovgaard-Petersen: Et Ord til genmæle, i IMT 1905, s. 710ff.
70. IMT 1905, s. 764f.
71. Maanedstidende for Kbhvn.s KFUM nov.1905.
72. Til A. Fibiger 25.09.1908. Fib.s ark. RA 5394.
73. Sognepræst P.G. Helms, Janderup, til H.F. Poulsen 30.10.1899 anbefaler varmt Skovgaard-P., sognepræst i Alslev-Hostrup ved Varde, som KFUM-kredsformand: »Han er efter min mening en førsterangskraft, og hvorvel hans anskuelser i visse måder afviger fra vore, så er hans arbejde for de unge båret af en varm tro og en sjælden dygtighed til at fange de unges ører og hjerter« (KFUMs ark.). – H. Bjarnesen til Fr. Zeuthen 17.04.1902: har bedt Skovgaard-P. skrive artikler til IMT, »men han er i høj grad fornærmet på mig for min anmeldelse af hans »Missionsarbejde og Karakterudvikling« <IMT 1901, s. 665: »et udmærket studerekammerprodukt«, og hans stilling til IM er jo i det hele taget kølig«. IMs ark., Fredericia.
74. Det er, som man ser, noget akavet, når udgiverne af seminarielærebogen »Brydninger« (P. Christensen, K.K. Overmark og J.V. Sørensen) 1975, s. 186, udnævner Skovgaard-P. til at være typisk eksponent for IMs forkyndelse omkring århundredskiftet og som eksempel aftrykker et tekststykke fra »Ungdommens Bog«. – Det, den pågældende tekst er typisk for, er en forkyndelse for ungdomsbevægelsen, inspireret af den engelsk-amerikanske verdensbevægelse. Det gælder begreber som: viljesappel, religiøs oplevelse, megen bøn, megen bibellæsning, ideal stræben. – Med »typisk IM-forkyndelse« på den tid har teksten kun lidt lighed.
75. A. Schmidt: L.P. Larsen's teologi og missionssyn, s. 25. – P.G. Lindhardt: Kirken igår og idag, s. 111, anerkender *generelt* Skovgaard-Petersens inspiration fra »denne anglo-amerikanske ånd«.
76. H. Ussing: Min Livsgerning som jeg har forstaaet den, II. 1940, s. 67.
77. Min Livsgerning I, 1940, s. 34ff., 41ff.; II, s. 66f.
78. Ussing disputerede 1883 med Den christelige Vished. Apologetiske Undersøgelser med særligt Hensyn til Franks »System der christlichen Gewissheit«. – Jfr. Karen Horsens: Empiri og kristelig vished. Et hovedtræk af Peder Madsens, Henry Ussings og F.C. Krarups Theologi, i: Kirkehist. Saml. 7.Rk. Bd.V (1964), s. 343ff; om Ussing spec. s. 363ff.
79. Min Livsgerning I, s. 36, 125.
80. Evangeliets Forkyndelse for hele Verden i vor egen Tid. 1897. – Evangeliets Sejrs-gang ud over Jorden. 1902.
81. Excelsior 1900 (4.årg.), s. 91f.
82. V. Beck: »Paa den ene Side« og »paa den anden Side«. Kristeligt Dagblad 06.07. 1900.
83. Iflg. anmeldelse i For Kirke og Kultur 1899, s. 509 tålte den opsigt, bogen ved sin fremkomst vakte i USA, sammenligning med Harriet Beecher Stove: Uncle Tom's Cabin, 1851, der hævdes at have været medvirkende til udløsning af den amerikanske borgerkrig! – Her i landet udkom Sheldons bog 1899-1911 i 4 oplag og 14.000 eksplr., et bemærkelsesværdigt tal på den tid for en roman med kristeligt emne.
84. Kristeligt Dagblad 17.05.1899. – Se eksemplificerende benyttelse af romanens tema i C.F. Wisløff: Ordet fra Guds munn. Oslo 1951, s. 182.
85. Robert E. Speer: Mennesket Kristus Jesus. 1901, s. 236, 238, 167.
86. Robert P. Wilder: Kristus som Studentens Ideal, i: Excelsior 1905, s. 53f. – Iøjnefaldende eksempler på en dansk students reaktion på denne forkyndelse er givet i Hans Koch (udg.): Agnes Rothe, 1916, en ung kvindelig lægestuderende med kald til at gå

- ud som lægemissionær, men død som 28-årig; hendes breve er udg. med indledning og kommentarer af Hans Koch. Det hedder s. 55: »at vi dog så i den ventetid <til Kristi eller gudsrigets komme> må blive brugt i Hans tjeneste, til hans ære! Når man tænker på, hvor langt fra at ligne Ham vi er, da er det en dristig tanke, og man bliver så lille derved; men, når man tænker på, hvad Han har lovet os, som tror – da vokser frimodigheden i mit hjerte«. – Sst. s. 123f.: »Men alt dette er bønøvelse; jeg var så bange, at én synd, når den blev taget bort, skulle hindre mig i at kende mig selv som synder, ikke i almindelighed, men i særdeleshed. Så bad jeg, at Han, som viste sin kraft ved at tage »synden« bort, også ville fri mig fra en ny, lige så forfærdelig, for hovmodsdjævelen, og den bøn tror jeg nu også er hørt«. Bogen har mange tilsvarende eksempler. – Hans Kochs kommentarer er højst bemærkelsesværdige ved positivitet.
87. Tilbagevendende temaer i John R. Mott's forkyndelse, se f.eks. *Addresses and Papers of John R. Mott*, vol.6, New York 1947, s. 13ff.: *The Power of Jesus Christ in the Life of the Student* (1. edit. 1905).
 88. Herom en mængde stof i *Addresses and Papers of John R. Mott*, vol.5: *The International Missionary Council*. New York 1947, s. 1ff.
 89. Johs.Rasmussen: Joachim Moltke: I Evangeliets Tjeneste. 1945, s. 26. – H.Ussing: *Min Livsgerning* I, s. 89. – Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste, 2. udg. 1949, s. 195, 259ff. – Hans Koch i: *Plovfuren* 1911, s. 541. – A. Fibiger: *Den danske Bibelskole* (referat af åbningen). IMT 1912, s. 63ff.
 90. Første fundne danske omtale er N.H. Brønnum: *Lægmandenes Missionsbevægelse*, i: *Filadelfia* 1910, s. 38ff. – Vilh. Sørensen: *Den amerikanske Lægmandsbevægelse*, i: *Nordisk Missions-Tidsskr.* 1910, s. 181. – Hans Koch i *Plovfuren* 1912, s. 351 (cit. tat). – Fr. Schepelern i *Nord. Miss.-Tidsskr.* 1912, s. 125f. – A. Fibiger: *Lægfolkets Deltagelse i kirkeligt Arbejde*, i: Aage Falk-Hansen (red.): *Den danske Kirke og vor Slægt* I, 1943, s. 313f. – E. Moltke: Joachim Moltke, s. 122 (med lange citater fra *Mænd og Mission* 1944, nr.2). – P. Helweg-Larsen (udg.): *H.O. Lange. En Mindebog*. 1955, s. 316.
 91. H.O. Lange til »Kjære Ven« (=Hans Koch) 29.11.1910 (H. Kochs ark.).
 92. Jeg har kun tilfældige henvisninger: *Sæd og Høst* 1909, s. 380ff. indbyder til privat arrangeret videnskabeligt præstekursus; bl. indbyderne V. Ammundsen, H. Ostenfeld, L.J. Koch; spredt omtale i P. Nedergaard: *Den danske Præsteforening*, 1946. – Alm. dansk Præstekonvent 1908 byder bl.a. på flg. talere: E. Geismar, Hans Koch, J. Nordentoft, Olf. Ricard, Skovgaard-Petersen. – Stævner for unge præster omtales i studenterbladet *Excelsior* 1905 (10.årg.), s. 15. Stævneannoncer i *Sæd og Høst* 1910, s. 616f., hvori Ammundsen, Hans Koch, L.J. Koch, H. Ostenfeld m.fl. indbyder til »4de møde for unge præster og teologiske kandidater«, – »Mønstret« er altså tydeligt.
 93. Se E. Olesen: *De frigjorte og trællefolket*. 3.Hovedafsnit.
 94. *Diakonissestiftelses Almanak* for 1898, anmeldt af Fr. Zeuthen i IMT 1897, s. 703; indsigelse af Dalhoff og undrende bemærkning af V. Beck sst. s. 767 (Becks bemærkning brugt som titel på den foreliggende artikel).
 95. A. Fibiger i *Kristl.Dagbl.* 27.10.1908. – Småpjecer af G. Koch: *Om det nye Testamente*, 1900. – *Den saakaldte Syndfrihedslære*, 1901. – *Bibelkritik*, 1902. Jfr. H.G.A. Jørgensen: *Ribebispen Gabriel Koch*, 1930, spec. s. 164ff.
 96. J. Oskar Andersen: *Den fjerde Retning*, i: *Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke* 3, I, 1909, s. 81ff.
 97. Brev fra F.C. Krarup til Lyder Brun, red. af P.G. Lindhardt 33, brev nr.12 af 28.10. 1909. – Om Martensen-Larsen se f.eks. N.H. Søre: *Dansk teologi siden 1900*, s. 58ff. og P.G. Lindhardt i: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 73.

98. Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddet Tegn og I Kirkens Tjeneste s. 181f.
99. V. Ammundsen i Gunner Engberg (red): 826-1926. Et Festskrift til den danske Kirke, 1926, s. 118.
100. F.eks. Hans Koch i Kristl. Dagbl. 08.03.1911. – Bladet tager i sin duplik benævnelsen op i fulde alvor; man vidste altså, hvad det betød og gik ud fra, at det gjorde læserne også. – Ved samme tid skriver V. Ammundsen i J.C. Kall (red.): Biskop Fredrik Nielsen, 1911, s. 126f. om sin egen teolog-generations situation: »Vi måtte sonde mellem selve troen på Gud i Kristus og de teologiske tanker herom. Vi måtte stræbe at gøre personligheden fri overfor alle ydre autoriteter (...). Hos adskillige hang denne frigørelse netop sammen med, at kristendommen blev mere personlig ejendom (...). Nogen bestemt lærer, som viste os denne vej, havde vi ikke. Det kom hos mange forskellige som af sig selv. Når det undertiden kaldtes ritschlianisme, var navnet meget lidt træffende. Vi havde ikke noget af det for Ritschl mest ejendommelige (f.eks. hans sky for alt, hvad der smagte af pietisme og vækkelsesretninger); det var ganske vist såre få, der kendte noget virkeligt til Ritschl, før vor almindelige tankegang havde udviklet sig«. – N.H. Søe: Dansk teologi siden 1900, s. 83 vurderer, at en mand som L.P. Larsen ikke har »modtaget nærværdig påvirkning fra Ritschl, endside Krarup«; hans inspirationskilde var Pontus Wikner.
101. Gunner Engberg: Den kristelige Ungdomsbevægelse som den er og som den burde være, 1928, s. 118 hedder det, at »der sidder mange præster i vore <KFUM & KFUKs> bestyrelser, men ikke i embedsmedfør«, og det oplyses i tilhørende note, at »af 600 KFUM har 73 en præst til formand; af 700 KFUK er en præst formand i 64«. – Det *er* tal, men ikke just særlig givtige oplysninger, og »Fjerde retning« var meget mere end en præstebevægelse!
102. I anledning af Ricards død udtalte J. Oskar Andersen 21.06.1929 til BT: »Ved sin særlige store indflydelse på de unge teologer inden for KFUM har han <Ric.> skaffet os mange dygtige præster, ligesom hans arbejde indenfor gymnasierne skabte en stor tilgang til den teologiske stand, og i det hele taget til den kristne ungdomsbevægelse. Han skabte en hel retning, der har udmærket sig ved udsyn over for nyt og godt i udlandets kirkeliv, og særlig inden for de engelske forhold. Med sit mere moderne bibelsyn har den alligevel vist, at den absolut står på positiv kristendomsgrund«. – I samme enquête nævnte daværende kirkeminister P. Dahl, at han ganske vist ikke havde noget særligt kendskab til Ricard <og sådan siger en kirkeminister, selv præst, om Danmarks dengang og i årtier forinden ubestridt mest kendte præst!>, men han er på det rene med, at der fra KFUM »i en årrække er udgået en lang række præster, som virker ude i landet, og jeg har det indtryk, at disse præster er velsete. De er jo ikke så stærkt præget af de gamle kirkelige retninger, og det går ofte således, at når en menighed ikke kan enes om en missionspræst eller en grundtvigianer, så vælger den en KFUM-præst«.